6.

Období od husitství do roku 1620

PO UZNÁNÍ KRÁLOVSKÉ MOCI ZIKMUNDA LUCEMBURSKÉHO skončila mimořádná situace správy českého státu, ale nebyl obnoven starší předhusitský stav. Hospodářské a sociální změny v české společnosti vedly ke změně politické struktury českého státu a ke stabilizování některých nových správních prvků, které s sebou přineslo nebo jejichž rozvoj uspíšilo husitství. Období mezi lety 1435 a 1620 je z aspektu stavovství obdobím jednotným. Základní otázka vztahu a poměru sil mezi královskou mocí a mocí stavovských obcí jednotlivých zemí se z hlediska celkového politického vývoje dělí na období do roku 1526 a od tohoto roku; rok 1526 je však pouze vnitřním mezníkem, protože znamenal jen změnu převahy stavů nad panovníkem v opak, nedotkl se však podstaty stavovské monarchie jako takové a jejích institucionálních forem.

Stavovská monarchie představuje takové uspořádání feudálního státu, kde se na vládní moci a jejím výkonu v celém státě podílejí vedle ústřední panovnické moci ještě další privilegované složky společnosti uzavřené v jasně odlišené stavy. Přitom tato míra uplatnění panovnické moci na jedné a stavů na druhé straně a míra uplatnění jednotlivých stavů je různá v každé zemi státu, navíc neustále proměnlivá a závislá na složitém komplexu okamžitého stavu vzájemného poměru sil.

Husitství urychlilo v Čechách jasné vyhranění tří stavů, panského, rytířského a měšťanského (na Moravě zůstal zachován stav prelátský), u nichž rovnováha sil zaručovala zprvu vyrovnaný podíl na moci; od osmdesátých let 15. století začal stoupat význam panského stavu, zatímco města ve svém politickém vlivu postupně upadala, až jeho přímé uplatnění ztratila roku 1547; převaha obou šlechtických stavů nad králem tak vyvrcholila v jagellonské době. Osmdesátá léta 15. století, nastoupení Habsburků na český trůn a polovina 16. století jsou vnitřními mezníky ve vývoji politického uplatnění stavů samých. Mezi stavovskými obcemi jednotlivých zemí však neexistovalo žádné vyhraněné a obecně uznávané pojítko, naopak zdůrazňování vlastní zemské svobody podporovalo napětí mezi zeměmi a jejich nejednotný postup vůči centralizačním snahám panovnické moci, což vedlo nakonec ke ztroskotání stavovské monarchie.

Vzájemný poměr sil mezi panovníkem a stavy po husitství se projevil v přechodu mnoha správních institucí do rukou stavů a ve značném omezení správních

odvětví a institucí závislých ve svém výkonu výlučně na králi; ty se týkaly nakonec pouze správy hospodářské. Po roce 1526 byly tyto zbylé královské instituce ve své kompetenci posilovány a s využitím tradičního předhusitského pojetí panovnické moci byly především v oblasti předhusitského *dominia speciale* zřizovány i instituce nové, formované už s použitím principů římského práva a směřující k absolutismu moderního státu.

Vliv personálního spojení tří samostatných států pod vládou Habsburků a jejich pokus o vybudování soustavy centrálních, nad všemi třemi státy stojících úřadů nezasáhl dosud podstatněji vlastní vnitřní správní systém zemí České koruny. Z vývojového hlediska bylo však důležité, že tento počínající centralismus byl v rukou obnovující se panovnické moci spojen s novověkým pojetím **byrokratického úřadu**, schopného systematičností své činnosti fakticky ovládnout klíčové pozice ve správě státu. Hodnostní pojetí středověkých úřadů v rukou šlechtických stavů tomu přes postupující byrokratické návyky úředníků nebylo schopno trvale čelit. Zásadní zvrat ale při plynulém, byť dynamickém a na konflikty bohatém vývoji nebyl možný a došlo k němu až v souvislosti s represivním postupem panovníka vůči celé společnosti (až po bělohorské porážce) nebo vůči některé její složce (po roku 1547 vůči městům).

Změny v **charakteru královské moci** se po jejím obnovení roku 1436 projevily už ve způsobu a okolnostech, jež doprovázely příchod nového krále na trůn. **Nástupnictví** prostým dědickým právem se v tomto období už uplatnilo jen zčásti, stavy nového panovníka vesměs přijímaly nebo skutečně volily, i když volba byla většinou dědickým právem ovlivněna. Tak tomu bylo v letech 1438, 1452, 1471. Přijat jako dědic byl Ludvík Jagellonský (už roku 1507) a všichni habsburští panovníci od Maxmiliána II. Svobodně zvolen byl Jiří z Poděbrad (roku 1458) a Fridrich Falcký (roku 1619). Největší vliv při výkonu volebního oprávnění strhl na sebe vždy český zemský sněm, až podle České konfederace z roku 1619 (články 27–28) měl volit českého krále generální sněm, v němž by měli čeští stavové pouze první a šestý hlas; rivalita stavů ostatních zemí způsobila také rozdílný postoj zemí k volbě Ferdinanda I. Český zemský sněm přenesl volbu na čtyřiadvacetičlenný výbor a ten Ferdinanda svobodně zvolil. Moravský sněm však uznal dědické nároky Anny Jagellonské (1527), a ta své právo přenesla na svého manžela Ferdinanda, který byl tak na Moravě přijat na základě dědických nároků. Ve Slezsku byl Ferdinand zvolen dodatečně (1527), Horní Lužice ho uznala při korunovaci, Dolní Lužice uznala volbu. Až po požáru zemských desk vydal Ferdinand nový revers (1545), v němž uvedl, že čeští stavové uznali Annu za dědičku a jeho zvolili a přijali za krále. Přes odpor stavů vešlo toto znění do zemského zřízení z roku 1549 a na jeho základě byli další panovníci přijímáni ještě za života svého přímého předchůdce.

Před volbou nebo přijetím krále předkládali stavové kandidátovi své podmínky, shrnuté ve **volební kapitulaci**, aby je potvrdil. Byly určeny dobovou situací, od roku 1471 obsahovaly souhrn zemských privilegií a opakovaly se pak pravidelně již jen s menšími změnami. Zvolený nebo přijatý král, pokud byl cizinec, skládal při vstupu do země přísahu a potvrzoval zemská práva. Vlastní **korunovace**

jako podmínky plné vlády se zúčastňovali stavové, respektive jejich zástupci ze všech zemí; král při ní znovu přísahal a vydal stavům korunovační *revers* reagující na požadavky kapitulace. Po korunovaci odešel král do vedlejších zemí, aby i tam byl přijat a znovu přísahal na zemská práva. Přijetí na Moravě se konalo v Olomouci nebo Brně a bylo spojeno s holdováním moravských stavů. Přijetí ve Slezsku se konalo ve Vratislavi, slezští stavové vedle holdování skládali králi i přísahu. Lužičtí stavové holdovali od doby Vladislavovy hned při korunovaci v Praze a privilegia jim král potvrzoval až při vhodné příležitosti.

Zastupování krále nepřítomného v zemi měli nadále **hejtmani.** Při stabilizaci státního celku zemí Koruny české se hejtmani postupně konstituovali jako zvláštní stálí úředníci podléhající stavovskému vlivu už ve všech zemích. Nejdříve k tomu došlo **na Moravě**, kde se hejtman stal stálým úředníkem už roku 1298. Trval nadále jako nejdůležitější zemský úředník, od roku 1526 byly však z jeho kompetence vyňaty finanční věci. Jmenoval ho král za součinnosti panského, od roku 1520 i rytířského stavu. Hejtman při svém odjezdu ze země sám jmenoval svého zástupce.

Od 15. století se uplatnili hejtmani rovněž ve všech **slezských knížectvích.** V piastovských knížectvích to byli knížecí úředníci z domácí šlechty, v bezprostředních zástupci krále, vesměs se snahou po uplatnění vlivu stavů. Od roku 1422 se začal vyvíjet i úřad vrchního slezského hejtmana (*supremus capitaneus*), který se konstituoval roku 1474 jako Matyášův zástupce pro Slezsko a obě Lužice s právem zastupovat krále na sněmu a ve vší vládě a správě, soudnictví, vojenství, dohlížet na berně a hejtmany bezprostředních knížectví. Od roku 1498 byl vrchním hejtmanem vždy domácí šlechtic, v letech 1536–1608 vratislavský biskup z titulu knížete niského. Pomocným úřadem vrchního hejtmana byl vrchní úřad (*Oberamt*).

Královský zástupce v **Horní Lužici**, fojt, býval po roku 1490 vybírán z českých pánů. Jmenoval dva podfojty, úřední hejtmany (na rozdíl od finančních, srov. dále) z domácí šlechty a po poradě s ní. Budyšínský hejtman fojta v jeho nepřítomnosti zastupoval a v tom případě se nazýval zemským správcem. Dolnolužický fojt byl od Vladislavovy doby rovněž jmenován z českých pánů, od roku 1598 ale z domácí šlechty a na její návrh. Sídlil v Lubíně.

Roku 1461 vzniklo hejtmanství také v **Opavsku**, dále v **Krnovsku** a **Kladsku**, kde byli hejtmani zástupci hrabat, později bezprostředními.

V **Čechách** byla situace odlišná. Zde hejtmani, v počtu jednoho až šesti, byli přechodně jmenováni vždy z domácí šlechty při kratší nepřítomnosti krále. Situace Jiřího z Poděbrad jako správce zemského byla mimořádná. Byl zvolen původně čtyřmi východočeskými kraji a jako správce vládl prakticky za nezletilého Ladislava. Při přesídlení Vladislava Jagellonského do Budína se ale úřad jednotlivých hejtmanů nezměnil na trvalejší zařízení, naopak zemskou správu přejímali **nejvyšší zemští úředníci**. Vladislav pro ně roku 1508 vydal jako pro zástupnou vládu vymezení jejich pravomoci, které sněm schválil (roku 1517 obnoveno); patřil do ní všeobecný dohled mimo přímou pravomoc jménem krále i jednání se zahraničními poselstvími. Ferdinand I. se vrátil opět k praxi jmenování

jednoho až čtyř hejtmanů. Instrukce pro hejtmany z roku 1528 určovala, že mají být dva s 12 pomocníky, mají pečovat především o zemský mír, a proto jim podléhají krajští hejtmani a rady měst. Současně toto kolegium tvořilo zvláštní hejtmanský soud, do jehož kompetence patřily drobnější delikty proti vnějšímu pořádku a cizímu majetku; roku 1534 byl připojen k soudu komornímu (srov. dále). Ani tehdy se trvalejší instituce hejtmanů nevžila a Ferdinand se sám ve třicátých letech vrátil k praxi pověřování zemských úředníků svým zastupováním. Za zemského správce arciknížete Ferdinanda v letech 1547–1566 (jeho pravomoc se vztahovala i na vedlejší země) se prvně objevil titul **místodržící.** Po jeho odchodu vedli správu země opět zemští úředníci, ale titul místodržících se pro ně už v této zástupné funkci udržel. První pevnější instrukci pro ně vydal Rudolf II. roku 1577 (*unsere Statthalter, Regenten und Räthe unsers Kunigreich Behaimb*); jejich pravomoc byla především politická a policejní s dohledem nad apelačním soudem jako jediným ze soudů. Těchto deset místodržících, kteří byli původem zemští úředníci, mělo už nově samostatnou místodržitelskou pečeť a kancelář. Přesto toto tzv. první staré místodržitelství zaniklo roku 1583 a obnoveno bylo znovu až roku 1612, takže se na jeho charakteru přechodného zastupování krále až do Bílé hory nezměnilo nic.

Vlastní **dvůr panovníka** jakožto správní centrum už svůj význam ztratil (nikoli ovšem jako centrum politické, společenské a kulturní). Odráží to i pokles významu původních dvorských úřadů do pouze ceremoniální roviny. Pokud působnost dvorských úřadů už ve 14. století rámec dvora přesahovala, došlo v 15. století k jejich rozdvojení, například u **hofmistra**; hofmistrovi krále zůstala jen funkce organizačního činitele vlastního dvora, zatímco z části jeho činnosti přesahující do politické oblasti se vydělil zemský úředník – nejvyšší hofmistr. Ve srovnání se zemskými úřady byly dvorské kompetenčně bezvýznamné, často však tvořily předstupeň kariéry pozdějších nejvyšších zemských úředníků a král je obsazoval bez zákonného vlivu stavů, mohl tedy právě zde vytvářet své politické centrum.

Většina správních odvětví a jejich starších institucí se v 15. a 16. století ocitla v rukou stavů nebo se v nich stavovský vliv prolínal s odpovědností panovníkovi. Formování a uzavírání stavů samých souvisí s celkovým vývojem společnosti v jednotlivých zemích Koruny. **Stavy** jako takové mohou být tvořeny zásadně jen svobodným obyvatelstvem s politickými právy. Zprvu po husitství všechny stavy, od roku 1487 definitivně jen oba stavy šlechtické se podílely na držbě zemských úřadů a jejich prostřednictvím na dalších institucích státu. Vyhranění panského a rytířského stavu z dosud sociálně určených, ale pohyblivých skupin vyšší a nižší šlechty proběhlo na sklonku 15. století Na Moravě se **panský stav** roku 1480 už uzavřel určením 14 panských „starobylých" rodů. Český panský stav se uzavřel roku 1501, přijetí dalších členů stavu bylo pak vázáno na podmínky, které si zemský stav sám stanovil, a vždy na přijetí nového člena za souhlasu dosavadních, v Čechách na doporučení krále. Uzavírání **rytířského stavu** bylo pomalejší a dálo se vyhraňováním rytířů od erbovních měšťanů a nových erbovníků. Začíná uváděním do stavu na přelomu 15. a 16. století, které se na Moravě roku 1556, v Če-

chách roku 1564 změnilo ve skutečné přijímání nového člena. Králi zůstalo právo udělit erb jako podmínku k přijetí ostatními rytíři. Konečné předpisy stanovil až roku 1609 řád českého stavu rytířského. **Městský stav** byl tvořen královskými a věnnými městy. Povyšovat na královské město zůstalo vždy právem krále, ale i u měst došlo k tomu, že povýšené město, mělo-li mít politický význam, bylo ostatními městy do stavu přijímáno. Všechny tři stavy se tak postupně vyhranily a uzavřely, vybudovaly si vlastní systém vnitřního uspořádání a obnovy svých členů, v němž králi ponechaly (ve formě doporučení, udělení erbu nebo povýšení na královské město) jen předpoklad, podmínku vlastního rozhodování.

Všechny tři stavy se podílely na vládní moci v zemi v nejširším zastoupení především prostřednictvím zemských sněmů. I na sněmech byli v běžné situaci fakticky nejvlivnější složkou stálí držitelé veřejných míst v zemi, **zemských úřadů.** Souviselo to s obecným respektováním hodnosti, čestného pořadí a se skutečnou (i když na osobě závislou) informovaností zemských úředníků v určitém úseku veřejného života země a bylo podpořeno i starou zásadou vážení hlasů. Zemští úředníci byli jádrem vzájemných vazeb a prostoupení všech stavovských institucí země. Drželi místa úředníků zemského soudu a tvořili základ královské rady (srov. dále) i zástupné královské vlády v zemi v případě královy nepřítomnosti v zemi; královská rada navrhovala znění královských propozic pro sněmy a obsazení zemských úřadů. Tím byl kruh stavovské správní oligarchie uzavřen. I když zemští úředníci nebyli jejími jedinými stálými nositeli, zaujímali v ní fakticky klíčové postavení.

Počet **zemských úřadů** v pohusitském období značně vzrostl. Při jmenování určitého úředníka byl král vázán na výběr z určitého stavu. Vyloučení cizinců ze zemských úřadů znovu slíbil roku 1436 Zikmund Lucemburský ve své volební kapitulaci a dále bylo vždy respektováno. První dohoda o zemských úřadech je už z roku 1437. Podle ní král volně obsazoval jen úřad **nejvyššího purkrabího**, ale **nejvyšší komorník** a **sudí** měli být vždy jmenováni z pánů, **nejvyšší písař** z rytířů. K těmto čtyřem postupně přibyly úřady další, navazující vesměs na starší dvorské úřady, u nichž kompetence přesahovala rámec dvora: **nejvyšší maršálek**, nadále dědičný (do roku 1620) v rodě pánů z Lipé, kterému patřily čestné záležitosti panského stavu včetně soudnictví o čest. Od roku 1453 patřil mezi zemské úředníky **hofmistr království českého** (od roku 1458 nejvyšší hofmistr království českého), který byl předsedou komorního soudu a v soudních záležitostech i předsedou královské rady. Od roku 1458 došlo totiž k rozdělení této funkce na úřad zemský a dvorský (hofmistr královského dvora). Úřad **kancléře krále**, spojený za Zikmunda s kancléřstvím říšským, byl v letech 1453–1471 obsazen rytíři, od tohoto roku už výhradně pány. **Podkomoří** zůstal po husitství vyhrazen městskému stavu, konkrétně Starému Městu pražskému. Až roku 1486 byl podkomoří prvně jmenován z rytířů a od toho roku byli měšťané ze zemských úřadů definitivně vytlačeni. V konečné dohodě z roku 1497 mohl být podkomořský úřad obsazen rytířem, který žil a vlastnil nemovitost na Starém Městě pražském. Za Jiřího z Poděbrad se zemskými úředníky stali rovněž **dva purkrabí karlštejnští**, z nichž jeden byl pán a jeden rytíř; jejich úkolem byla ochrana královských korunovačních kle-

notů jako symbolů české státnosti. Úsilí o ovládnutí zemských úřadů jednotlivými stavy, které přispělo ke krystalizaci a uzavírání stavů samých, bylo dokončeno vzájemnou dohodou mezi pány a rytíři z roku 1497, kdy byly úřady mezi oba stavy rozděleny. V této dohodě je také mezi zemskými úřady prvně jmenován ještě **purkrabí kraje hradeckého**. Naopak tu nebyl mezi zemské úřady zařazen **mincmistr**, který je jako zemský úředník zmíněn roku 1462 a znovu roku 1502 (nejvyšší mincmistr království); jeho kompetence se vztahovala na všechno horní podnikání, správu horních měst a dohled nad mincovnou v Kutné Hoře. Nejmladší mezi zemskými úřady je úřad **dvorského sudího**, který k nim byl přiřazen až roku 1549. V dohodě z roku 1497 a znovu roku 1549 bylo současně stanoveno hodnostní pořadí zemských úředníků, které v konečné podobě bylo následující: nejvyšší purkrabí, nejvyšší hofmistr, nejvyšší maršálek, nejvyšší komorník zemský, nejvyšší sudí zemský, nejvyšší kancléř, dvorský sudí (až potud byly úřady vyhrazeny pánům, další rytířům), nejvyšší písař zemský, podkomoří, dva purkrabí karlštejnští (jeden pán a jeden rytíř), purkrabí kraje hradeckého.

Nejvyšší zemské úředníky jmenoval král. Původní zvyk, že uchazeč o úřad o něj u panovníka sám žádal, zakázalo vladislavské zemské zřízení. Roku 1508 byl pak normativně zakotven vliv stavů na jmenovité obsazování úřadů, když Vladislav přislíbil, že se tak bude dít jen za spoluúčasti královské rady; roku 1529 byla součinnost rady rozšířena i na případy sesazení z úřadu a vázána na případy hrubého porušení povinností úředníka. V 16. století už rada o navržení kandidáta na zemský úřad rozhodovala v tajném písemném hlasování.

Zemští úředníci měli pro výkon běžných záležitostí své zástupce, **menší zemské úředníky**. Menší úřady byly stálé, zaměřené především na agendu nižší šlechty, nepřesahující svým významem do politické sféry nebo do větších majetkových hodnot. Menší úředníci byli proto pravidelně jmenováni z rytířů, vždy příslušným nejvyšším úředníkem po poradě se zemským soudem.

Nejvyšším úředníkům jako kolegiu podléhali **nejvyšší zemští berníci**, kteří ale mezi zemské úřady nepatřili. Byli voleni od 16. století sněmem jako výkonný orgán stavů vždy s úkolem soustředit peníze po vybírání berně. Bývali tři, po jednom z každého stavu. Podobně býval stavy volen pro konkrétní případy **nejvyšší colmistr království českého** pro centrální výplaty vojsk.

Vývoj zemských a jim podléhajících úřadů na **Moravě** byl podobný. V 15. století byly zemské úřady obsazovány pouze pány; až roku 1523 došlo k rozdělení úřadů mezi oba šlechtické stavy, když Ludvík Jagellonský vyhradil úřad **hejtmana**, **komorníka** a **sudího** pánům a olomoucký sněm téhož roku přiřkl úřad **hofrychtéře**, **podkomořího** a **písaře** rytířům; přesto se v podkomořském úřadě až do roku 1620 uplatňovali páni i rytíři. Vlastní kolegium se dotvořilo do konce 15. století: roku 1493 byly v jediný úřad sloučeny olomoucké a brněnské úřady **sudího** a **komorníka**. Nejvyšší **hofrychtéř** do konce 16. století ztratil své lenní funkce a zbyly mu z této agendy jen čestné pře rytířského stavu, jehož byl sněmovním předsedou, podobně jako předsedou měst a prelátů byl **podkomoří**. Oba tito původem dvorští úředníci byli už počítáni k zemským úředníkům, ale až do roku 1545 na rozdíl od nich přísahali pouze králi (ne také zemské obci). V hodnostním

pořadí byl po prvním zemském úředníkovi (po hejtmanovi) řazen **maršálek**, nazývaný zde stále český nebo královský, protože jako jediný z nejvyšších úřadů byl společný jak pro Čechy, tak i pro Moravu. Toto jeho zařazení bylo zapříčiněno skutečností, že páni z Lipé, dědiční držitelé úřadu, v 14. století přesídlili na jižní Moravu a z toho plynoucí jejich aktivitou jakožto přísedících moravského zemského soudu. Rovněž moravští zemští úředníci tvořili dohromady základ markraběcí (zemské) rady, jejíž návrhy krále (markraběte) vázaly při obsazování úřadů. **Menšími úředníky** byli komorník a sudí menšího práva a dva menší písaři, jmenovaní vždy příslušným nejvyšším úředníkem po poradě se zemským soudem, a dále dva, pak jeden (v Olomouci) zemský purkrabí, jmenovaný hejtmanem, kterému patřila exekutiva při stíhání zemských škůdců. Na rozdíl od Čech vznikl na Moravě na konci 16. století jako trvalý úřad **direktor zemských peněz**. Byl to stálý správce stavovských financí, volený sněmem, který ovšem ani zde k zemským úřadům nepatřil, stejně jako příležitostně volený colmistr.

V **Opavsku** se k zemským úřadům počítali hejtman, komorník a sudí, kteří i zde byli vybíráni výlučně z pánů (od roku 1550).

V jednotlivých **slezských knížectvích** (včetně Kladska, pro které vymohl roku 1462 jeho tehdejší zástavní držitel Jiří z Poděbrad od císaře Fridricha III. povýšení na hrabství) byl ze zemských úřadů, obsazovaných závazně z domácí šlechty, zastoupen nejběžněji **zemský kancléř** nebo písař. Chyběl jako samostatný úřad jen v Těšínsku, kde byl totožný s kancléřem knížete. V některých knížectvích Horního Slezska (též Těšínsko) byl dalším zemským úředníkem zemský sudí, jindy dvorský sudí (Svídnicko). Od 16. století jmenovaly stavy jednotlivých knížectví jako svého stálého, doživotního a placeného úředníka tzv. zemského plnomocníka (*Landesbestallter*) pro vedení běžné stavovské agendy a zastupování stavů vůči hejtmanovi a na knížecím sněmu (o něm srov. dále). Jako důsledek sjednocovacího procesu celého Slezska vznikl v polovině 16. století společný nižší (nikoliv zemský) tzv. **generální úřad berní** (*Generalsteueramt*) pro správu stavovských financí (od roku 1552). Jeho úředníky (dva příjemce berní hotovosti a účetního) volil knížecí sněm, stejně jako colmistra.

V **Horní Lužici** se z příležitostně jmenovaných zástupců fojta pro soudnictví vyvinul po roce 1582 trvalý úřad dvorského, někdy též zemského sudího. Jmenoval ho fojt z domácí šlechty a sudí tvořil přechod ke stavovskému úřadu, podobně jako kancléř, jmenovaný fojtem z měšťanů.

V **Dolní Lužici** působil zemský sudí trvale od roku 1538. Pána nebo rytíře navrhoval na tento úřad sněm a jmenoval král. Vedle něho byl v 16. století trvalým dolnolužickým úřadem zemský kancléř.

V Čechách a pak na Moravě tvořilo kolegium zemských úředníků základ **rady.** Na Moravě rada pokračovala až do poloviny 16. století na starých základech markraběcí rady, kam král-markrabě jmenoval členy podle své vůle. Teprve po polovině 16. století se podle českého vzoru začalo názvu zemská rada užívat pro kolegium šesti nejvyšších úředníků zemských a 20 zemských soudců a až roku 1611 získali členové tohoto sboru titul radů a v rámci země postavení obdobné jako v Čechách.

Vývoj a význam české rady byl tak prvořadý. Bylo to podmíněno tím, že **česká rada** nebyla pouze radou zemskou, ale v některých aspektech své činnosti zasahovala do záležitostí celého státu. Nebyla orgánem jednotným ani co do výlučného stavovského charakteru: i když tento aspekt u ní po husitství převažoval, byla vždy současně i radou královskou (odtud i její celostátní působnost). V tomto konkrétním orgánu se tak bezprostředně a interně projevoval dualistický charakter vládní moci. Konečné složení rady bylo jasně formulováno až roku 1526. Rada tu měla několik okruhů, z nichž nejužší tvořili právě zemští úředníci; ti spolu s přísedícími zemského soudu tvořili dohromady užší radu a širší rada byla pak rozšířena ještě o přísedící komorního a dvorského soudu, personálně totožné. Na spolupůsobení této rady byl král vázán při jmenování zemských úředníků a přísedících komorního soudu, dále při udělování zahraničních lén, ve státoprávních otázkách, v sestavování sněmovních propozic, v berních věcech, v záležitostech obrany země, náboženských, mincovních, pořádkových atd. Rada představovala tak orgán, který měl v zájmu stavů zamezit všem královským opatřením, která by zasahovala do práv stavů, byla tedy v jistém smyslu kontrolním orgánem nad králem. Vedle toho ovšem fungovala rada i jako 1) přímý orgán stavovský, jako jakýsi trvalý výbor sněmu, který na ni jednotlivě přenášel některé úkoly (provedení berní, obrana země) a pro který připravovala a prováděla ustanovení; 2) vlastní rada a výkonný orgán královský, kde kromě poradní funkce podle vůle královy rozhodovala jménem krále revize rozsudků, o které byl král jako nejvyšší instance požádán; jako tato určitá soudní instituce fungovala za předsednictví nejvyššího hofmistra. Jinak radě předsedal přímo král nebo jím určený zástupce, v době mezivládní nejvyšší purkrabí.

Stálost rady byla zaručena praktickou nesesaditelností zemských úředníků. Králi ovšem zůstalo vždy právo do rady jmenovat další osoby podle vlastní volby, vázán byl jen výběrem z panského a rytířského stavu ze zemí Koruny české. Záleželo pak na mocenských pozicích krále, nakolik tohoto práva využíval; soustavněji to činili až panovníci habsburští, kteří jako své královské rady jmenovávali představitele úřadů závislých výlučně na panovníkovi, v poslední třetině 16. století opět i pražského arcibiskupa. Stejnou možnost rozšířit radu o další členy měl i sněm, jestliže pověřoval radu vyřízením svých záležitostí; pak delegoval do rady nejčastěji krajské hejtmany nebo zvláštní osoby zastupující kraje, sněmem zvlášť zvolené podle stavů. Tato praxe rozšiřování rady sněmem byla nejúplněji využívána za Vladislava, kdy byli členové rady voleni krajskými sněmy a Vladislav dostal jako spoluvládní orgán ještě radu finanční (o ní srov. v části o hospodářské správě).

Přeměna královské rady v mocensky dualistický orgán si vynutila vytváření **osobních rad** jako výlučně poradních kolegií jednotlivými panovníky, počínaje Jiřím z Poděbrad. Zcela novou podobu získala tato osobní rada, zvaná tajná rada (srov. dále), za Ferdinanda I., kdy byla vytvořena jako poradní sbor panovníka společný pro všechny tři státy, kterým Ferdinand vládl, a změnila se ve stálý, pravidelně pracující úřad, jehož faktický vliv na vnitřní české záležitosti pozvolna odsunoval do pozadí vliv české královské rady. Souviselo to s potížemi vzniklými

tím, že sídlem české rady zůstávala Praha, zatímco panovník sídlil ve Vídni. Ferdinand I. žádal roku 1527 český zemský sněm, aby k němu vyslal trvale dva rádce; k jejich vyslání ale nikdy nedošlo pro neshody, mají-li být vysíláni na náklady krále nebo stavů, i když až do roku 1615 se jednání o tom, případně zdůrazňování požadavku stavů, že v českých záležitostech má král používat porady jen českých rádců, protahovala. Ferdinand si pak v případě potřeby vyžadoval písemné vyjádření z české strany, nebo povolával rádce pro konkrétní věci do Vídně. Počátek konečného úpadku české rady znamenalo až opětné přesídlení Matyáše II. do Vídně (1612).

Nejúžeji s radou spjatou stavovskou institucí – prostřednictvím zemských úředníků – byl **český zemský sněm.** Sněmy, které byly nejdůležitějším politickým fórem stavů každé země, byly samozřejmě samostatné pro každou zemi a byly nyní uspořádány podle kurií. Rozhodující místo mezi všemi sněmy, včetně jejich dalších typů, zaujal český zemský sněm, neboť v jednotlivostech přebíral do svého rozhodování záležitosti celé Koruny (srov. dále) a měl rozhodující vliv při volbě krále.

Ve svém složení a kompetenci navazoval přímo na sněmy husitské doby. Po obnově královské moci je ovšem král znovu svolával, jen v období těsně po Lipanech se sněmy ještě scházely z iniciativy stavů, což je řadí do souvislosti se sněmy husitskými. Až koncem jagellonské doby se **svolávání sněmů** dostalo do rukou nejvyššího purkrabího, ale od roku 1528 začal uplatňoval Ferdinand I. opět výlučné královské právo svolávat sněm, které se mu podařilo definitivně prosadit až roku 1547. Král nebo jeho zmocněnec sněm zahajoval v plenárním zasedání, kterému předsedal nejvyšší purkrabí. Návrhy k sněmovnímu jednání mohly pocházet buď od krále (sněmovní propozice), nebo od účastníků sněmu, ať jednotlivců (články zvláštní), nebo celých stavů (články obecné). Pořadí, v němž se návrhy projednávaly, bylo zprvu volné; Ferdinand I. se snažil, aby na první místo jednání byly zařazeny propozice, a po jejich vyřízení sněm uzavíral. Faktické likvidace této snahy o zmenšení významu sněmu dosahovaly stavy tím, že berně jako hlavní obsah propozic povolovaly až po projednání vlastních záležitostí. Teprve roku 1609 král zaručil, že sněmovní jednání může být ukončeno až po vyřízení všech návrhů.

O všech jednotlivých návrzích jednala každá kurie samostatně. U obou šlechtických kurií platilo, že právo účasti na sněmu má každý šlechtic osobně; pro značné náklady s účastí na sněmu spojené byli pak především zástupci nižší šlechty (dva až šest osob) na sněm vysíláni po volbě krajskými sněmy a na náklady kraje. Každý účastník sněmu v šlechtických kuriích měl jeden hlas. V městské kurii patřil hlas vždy městu jako celku. Z každého města byli na sněm vysíláni na náklady města dva až tři zástupci určení radou; podobně jako u rytířů i menší města se mohla na sněmu nechat zastupovat městem větším. Pro přijetí projednávaného návrhu v kurii platila zásada většiny hlasů; pro přijetí usnesení celým sněmem bylo nutné jednomyslné přijetí všemi kuriemi, z nichž každá měla jeden hlas.

Usnesení přijaté celým sněmem v 15. století a na počátku 16. století nepotřebovalo potvrzení krále. Zákonné platnosti nabývalo zápisem do zemských desk,

který znamenal současně publikaci usnesení. Od roku 1500 byla už usnesení tištěna a rozesílána. Právě touto cestou konečnosti rozhodování stavů se tak sněmy staly důležitým regulátorem všeho politického a veřejného dění v zemi, tvůrcem normativních opatření a správních vztahů. Teprve Ferdinandovi I. se podařilo opět prosadit, že královské potvrzení usnesení je nutné a zakládá teprve možnost jeho zápisu do desk.

Nejčastějším, běžným obsahem sněmovních jednání bylo **povolování berní** panovníkovi, případně verbování vojska pro války s Turky. Povolení zemské hotovosti, udělení inkolátu (přijímání cizinců do země, které teprve opravňovalo ke koupi zemského statku), zemský mír a pořádek, úpravy náboženských poměrů patřily rovněž k pravidelné kompetenci sněmu. Ale dualismus státu se projevil i v tom, že sněmovním souhlasem prošly vesměs všechny záležitosti důležité pro stabilitu státu a společné i královské moci i stavům: uzavření mírové smlouvy, celistvost korunních zemí, zcizení korunních statků, přijímání a vydávání zemských zřízení. Sněm v tomto období fakticky vykonával volbu krále nebo krále alespoň přijímal. A na význam sněmu ukazuje i to, že habsburští panovníci si nechávali sněmem potvrdit i některá regální opatření (narovnání o hory roku 1534, roku 1575 regulování mince, židovské zákonodárství). Od 16. století sněm někdy pro výkon některého svého oprávnění nebo usnesení volil ze svého středu zvláštní dočasné komise s konkrétním úkolem (například revize zemského zřízení).

Složení, kompetence a postavení zemského **sněmu moravského** se částečně lišily. Sněm měl rovněž tři kurie, ale vedle panské a rytířské tu byla společná kurie prelátů a měst. Ta byla tvořena šesti moravskými královskými městy a současně kapitulami olomouckou a brněnskou a opaty a probošty některých klášterů. Olomoucký biskup byl počítán za prvního člena panského stavu. Každá kurie měla svého stálého předsedu: panská zemského hejtmana, který předsedal i celému sněmu a sněm v 15. století někdy svolával, rytířská dvorského sudího a městsko-prelátská podkomořího. Sněmy se většinou konaly v časové a místní souvislosti s konáním zemského soudu, od roku 1520 samostatně. I po roce 1526 si moravský sněm uhájil značnou samostatnost v tom, že potvrzování jeho usnesení prosadil Ferdinand I. jen v důležitějších případech, ne ve všech, a roku 1608 se znovu vrátil písemně zaručený úzus, že všechna sněmovní usnesení ke své platnosti královské potvrzení nepotřebují. Bylo to ovšem umožněno tím, že na rozdíl od českého sněmu nepatřily do kompetence moravského sněmu celostátní záležitosti, především ručení za celistvost Koruny, které dávaly českému sněmu mezi všemi ostatními přední a závažnější místo a v jistém smyslu ho nadřazovaly.

V 15. století se vytvořily také **sněmy** jednotlivých **slezských knížectví,** konané vesměs v sídle knížectví a knížetem svolávané (jen v bezprostředních knížectvích se v 15. století scházely samostatně); kníže také usnesení sněmů vesměs potvrzoval. Složení slezských sněmů kolísalo mezi dvěma (tj. šlechta a města – ve většině knížectví), třemi (páni, rytíři, města, například Krnovsko, Těšínsko) a čtyřmi kuriemi (páni, preláti, rytíři, města, od 16. století Opavsko, Opolsko-Ratibořsko). V 16. a v 17. století se v některých slezských knížectvích stali stálou institucí zemští starší, volení podle krajů ojediněle už od 14. století. Tento výbor se obnovoval

každoročně a vyřizoval stavovské záležitosti – mimo berní – místo sněmu. Mimo jednotlivé sněmy se od doby vlády Matyáše Korvína vytvářel společný knížecí sněm slezský. Matyáš v návaznosti na starší slezské a lužické landfrýdy svolával společné schůzky knížat a stavů Slezska a obou Lužic k projednání berních a dalších otázek. Po Matyášově smrti se definitivně ustavil **knížecí sněm** pro samotné Slezsko, skládající se ze tří kurií: 1) knížat devíti knížectví (od roku 1523 přibylo také Krnovsko, od roku 1613 Opavsko) a svobodných stavovských pánů čtyř panství, 2) zástupců vyšších stavů bezprostředních knížectví a města Vratislavi, 3) zástupců měst bezprostředních knížectví. Knížecí sněm svolával do Vratislavi vrchní slezský hejtman (od roku 1536 jen z příkazu krále) a ten mu předsedal a publikoval usnesení. Knížecí sněm, který sehrál důležitou roli při sjednocování Slezska, měl kompetenci, způsob jednání a hlasování obdobné sněmu moravskému.

Centrální sněmy **Horní Lužice** (o dvou kuriích, šlechtické, kam byli počítáni i preláti, a městské) a **Dolní Lužice** (o čtyřech kuriích, preláti – do roku 1563, páni, rytíři, města) byly svolávány vždy fojtem, pak za souhlasu krále. Kromě běžných záležitostí oba sněmy jednaly také o přijetí fojta, dolnolužický uzavíral i samostatné mezinárodní smlouvy (roku 1441 s Braniborskem). U obou sněmů usnesení schvaloval král jen v důležitějších případech, většinou je pouze fojt vyhlašoval. V Horní a od 16. století i v Dolní Lužici byli šlechtou pravidelně voleni zemští starší, které potvrzoval fojt a kteří tvořili fojtovu radu a připravovali propozice na sněm. Mohli podle potřeby svolat stavovský výbor, volený ročně jako stálý poradní orgán fojtův.

Vedle velkých sněmů jednotlivých zemí si uchoval samostatnost **sněm chebský,** když ztroskotaly pokusy z let 1479 a 1569 připojit Chebsko k českému sněmu, a vyvinul se zvláštní sněm loketský a kladský. Kompetenčním základem byly vždy záležitosti berní, eventuálně návrhy na krajského hejtmana a soudce (Loketsko), které byly společným zájmem města a okolních manů. Pouze u Kladska k těmto dvěma sociálním, a tím i kuriálním složkám sněmu přibyla roku 1501 ještě další, tvořená svobodnými rytíři.

Generální sněmy se scházely pouze na základě panovníkova svolání a jednaly většinou jen o propozicích, samostatnou iniciativou se nevyznačovaly. Jejich obecnost však pozvolna a s výkyvy stoupala od společných sněmů dvou zemí v 15. století (Čechy a Morava, například roku 1436, roku 1453, nebo Slezsko a Lužice, například roku 1458, roku 1459) ke skutečným generálním sněmům všech zemí Koruny. V jagellonské době se generální sněmy sešly dvakrát (1512, 1518), vždy v Kladsku, k jednání o postihu zemských škůdců. V delegacích na sněm bývaly zastoupeny všechny stavy jednotlivých zemí; delegace byly voleny stavy, vybaveny instrukcí a plnou mocí. Při hlasování měla každá země jeden hlas, usnesení bylo po královském schválení zapisováno do českých zemských desk a tím nabývalo platnosti. Náznaky vývoje generálních sněmů ke skutečnému pojítku všech korunních zemí a ke společnému fóru jako stavovské protiváze královské moci byly ale slabé. Po roce 1570 začaly panovnické reversy v souvislosti s odstředivými snahami ve vedlejších zemích zdůrazňovat dobrovolnost účasti stavů jednotlivých zemí na generálních sněmech, a tím jejich ještě nejasný význam zcela zamlžily.

Soustředěná panovnická moc tak měla v českém státě dualistickou protiváhu v pěti zemských sněmech, z nichž českému připadal sice největší vliv, ale nebyl nadřazen ostatním.

Svérázným, ale pozdním vyvrcholením stavovsky pojaté podoby generálních sněmů byla za specifických podmínek povstání konfederace, uzavřená 31. července 1619, která ve smyslu dualismu stavovské a panovnické moci znamenala jednoznačné nadřazení první nad druhou (srov. i dále).

Po roce 1526 došlo naopak ze strany panovníka k pokusu o vytvoření společného stavovského orgánu všech habsburských zemí, který by vůči panovnické moci měl čistě podpůrnou a pomocnou úlohu. Do konce šedesátých let se Ferdinand I. několikrát pokusil svolat **kongresy** zástupců zemí, kterým vládl (1528, 1530, 1537, 1541–1542, 1543–1544, 1555–1557, 1558), v prvním případě k jednání o jednotné minci, v ostatních vesměs o pomoci na turecké války. S výjimkou částečného úspěchu kongresu z roku 1541–1542 všechny tyto pokusy ztroskotaly. Začátkem 17. století se ale myšlenka spojit stavy více států (nejen zemí) objevila znovu, tentokrát v podobě stavovské, kde ke spolkům došlo z iniciativy a v zájmu stavů (záruky míru a náboženské svobody). Pojetí těchto společných **konfederací** kolísalo mezi spolky výlučně obrannými, kde by vnitřní záležitosti zůstaly samostatné, a pojetím, které by spolek přetvořilo ve skutečný centrální stavovský výbor, rozhodující jak o obraně, tak o některých důležitých záležitostech vnitřních, jemuž by byli odpovědni i panovníkovi rádci. První společná konfederace, garantující mír s Bočkajem, byla uzavřena roku 1608 mezi rakouskými a uherskými stavy, ke kterým přistoupily i stavy moravské. Roku 1609 uzavřely české a slezské stavy konfederaci na hájení náboženských svobod, ta byla po výbuchu stavovského povstání roku 1618 rychle obnovena a na jejím základě došlo roku 1619–1620 ke společné konfederaci, když 15. srpna 1619 k ní přistoupily i rakouské stavy a 15. ledna 1620 i stavy uherské. Konfederační úmluva zaručovala kromě obranných záležitostí i pravidelné schůze a volný obchod a navrhla společnou minci. Panovník měl být konfederaci vázán přísahou a její porušení opravňovalo vypovězení poslušnosti ze strany stavů. Poslední sjezd konfederace se konal v srpnu 1620 v Banské Bystrici, kde sesadila Ferdinanda II. a zvolila uherským králem Gábora Bethlena. Definitivní konec všech těchto stavovsky konstitučních snah znamenalo vojenské vítězství Ferdinanda II. Navíc využití společných schůzek stavů panovníka varovalo do té míry, že k jejich svolávání v jakékoliv podobě již nikdy nepřistoupil.

Ve srovnání s ostatními stavovskými institucemi v zemi ztratil **zemský soud** proti předhusitské době svůj prvořadý význam centrální šlechtické instituce. Zůstal centrálním místem pro pravidelné vyřizování záležitostí šlechty a vedl desky, byl tak stále základní správní institucí obou šlechtických stavů. Jakmile ale měla šlechta zaručen podíl na vládní moci, ztratil už svůj význam místa, kde by se formulovaly mocenské ambice šlechty. Přesunutí hlavního zájmu šlechty na jiné institucionální složky stavovské monarchie pak, vedle obecné situace, umožnilo časté a dlouhodobé přestávky v zasedání českého zemského soudu (1440–1453, 1467–1485), které opět zpětně jeho význam zeslabovaly a současně umožňovaly rozvoj a vzrůst významu jiných soudů, především komorního.

Pro zemské soudy (český i moravský) tohoto období je charakteristické jejich organizační dotvoření a současně omezení zcela svobodného nalézání práva na soudu přijetím **zemských zřízení**: v Čechách přípravné práce od sklonku osmdesátých let vyústily ve *Vladislavské zřízení zemské* z roku 1500, doplněné roku 1530, další roku 1549 a roku 1564 a jeho doplňky, na Moravě pokusy od počátku 16. století vyústily ve *Znojemské zřízení* z roku 1539, další roku 1545 a roku 1604, platná vesměs i v Opavsku a Krnovsku. Zemská zřízení vesměs zapovídala soudní nálezy, které by psaným zřízením odporovaly. Zřízení sama vznikala ovšem v zájmu a z iniciativy vyšších stavů a zůstala otevřena pro další doplňování soudními nálezy souhlasícími s tendencí zřízení. Zemský soud tak místem nalézání práva být nepřestal, ale byl v této funkci omezen přijatou kodifikací, jejímž základem ovšem byla jeho dosavadní praxe. I tato cesta vedla k převaze pravidelné, ustálené správní činnosti soudu nad činností ve svých důsledcích politickomocenskou, jíž volné nalézání práva dříve bylo.

Nálezy vynášeli nadále zemští přísedící. Jejich počet byl na **českém zemském soudu** prvně normativně stanoven roku 1437 tak, že páni měli mít 12 míst přísedících, rytíři osm; tento počet byl definitivní od roku 1487, kdy teprve byli rytířští přísedící s panskými zcela zrovnoprávněni. Mezi přísedící příslušného stavu byli už v 15. století pravidelně zváni další úředníci (nejdříve dvorský sudí, od roku 1545 královský prokurátor – o něm srov. dále, od roku 1500 patřilo jedno místo panského přísedícího vždy vladaři rožmberského domu, roku 1556 byla znovu uznána jeho priorita mezi českým panstvem), takže neúřednických míst mezi přísedícími bývalo 8 : 5; nejmenší počet přítomných přísedících nutný k usnesení soudu byl deset. Rozhodnutí zemského soudu bylo konečné, nebyla možná ani revize jeho rozsudku; naopak do roku 1547 bylo k zemskému soudu možné odvolání od soudu komorního a dvorského. Vlastní úředníci soudu se nezměnili. Termíny zasedání soudu se od sklonku 15. století změnily několikrát, až roku 1543 zůstaly tři (o suchých dnech postních a letničných a 1. října), rozšířené každý o čtyři tzv. sirotčí dny, kdy soud vykonával svůj vrchní dohled nad sirotky obou šlechtických stavů. Dva až tři dny před termínem soudu zasedal pravidelně menší soud, tvořený menšími úředníky a několika rytíři. Připravoval jednání soudu většího a vyřizoval spory nižší šlechty. Především však vedl nespornou agendu, protože menší úředníci zemští pod vedením menšího písaře se konstituovali jako pravidelný úřad desk zemských.

Odchylky **moravského zemského soudu** byly podmíněny vesměs starším vývojem. Roku 1493 byly sloučeny oba úřady komorníka a sudího olomouckého a brněnského v jediný, soudy však i nadále zůstaly dva; i brněnský dostal pevné termíny (neděle po sv. Kunhutě, po roce 1576 dne 11. listopadu, a druhá neděle postní, po roce 1576 neděle provodní; olomoucké termíny zůstaly na 6. ledna a 24. června, po roce 1576 až 24. srpna). Na moravském soudu zasedali pod předsednictvím hejtmana všichni moravští zemští úředníci a olomoucký biskup. Panská místa přísedících byla po celé 15. století neomezena; vladykové v nich dosáhli zastoupení až roku 1492, kdy došlo podobně jako v Čechách k organizačnímu dotvoření soudu vymezením počtu míst přísedících v počtu 14 : 6 (tři z Olomouc-

ka a tři z Brněnska). Kompetence, konečnost rozhodnutí a menší soud a jeho funkce byly obdobné jako v Čechách.

Podle moravského vzoru se řídily zemské soudy v **Opavsku** a **Krnovsku**, kde ale nedošlo k rozdělení míst přísedících mezi pány a rytíře, i když zastoupeny byly oba stavy. Od roku 1573 bylo od krnovského zemského soudu možné odvolání ke knížecímu soudu slezskému.

V 16. století se postupně konstituovaly obdobné zemské soudy v Opolsku-Ratibořsku (roku 1531), Těšínsku (roku 1572), Osvětimsku-Zátorsku (roku 1531, zde pak bylo možné odvolání ke královskému soudu polskému). V knížectvích Dolního Slezska byly vesměs jen manské soudy pro spory šlechty a pro lenní statky, pouze v Minsterbersku byl rovněž zemský soud. Většina všech slezských soudů byla po roce 1548 podřízena odvolání k apelačnímu soudu v Praze. Na konci 15. století se konstituoval rovněž **knížecí soud slezský** (*Fürstenrecht*) jako centrální soud slezských knížectví pro spory krále, knížat a svobodných pánů jako žalobců a případy odepření práva. Zúčastňovali se ho knížata a svobodní páni, stavy tří knížectví (Hlohov, Opolí-Ratiboř a Zaháň), město Vratislav a města knížectví Svídnice-Javor, Opava a Hlohov; předsedal mu nejstarší kníže nebo vrchní hejtman. Byl dalším prvkem, který podporoval sjednocení Slezska. Po roce 1548 začal i do knížecího soudu zasahovat apelační soud.

Hornolužický soud zemský (*Gericht von Land und Städten*) se vyvinul ze staršího soudu fojtova, fojt nebo budyšínský hejtman mu také předsedal. Soudil spory mezi stavy, mezi městy a spory rytíře s městem a vyřizoval stížnosti proti všem soudcům v zemi. Od roku 1548 bylo odtud možné odvolání k apelačnímu soud. **Dolnolužický zemský soud** (*Gericht der Herrn Stände*) byl roku 1538 reorganizován, takže v něm vedle šesti stavovských zástupců zasedali i dva právníci jmenovaní králem. Rozhodoval civilní spory bezprostřední šlechty. Odvolání odtud bylo možné k fojtovi, který v takových případech zřizoval zvláštní osmičlennou apelační komisi, kam sám jmenoval dva členy a šest jich volily stavy. Pro hornolužický i dolnolužický soud bylo vzorem právo i soudnictví magdeburské, nikoliv už české, proto i větší rozdíly.

V Čechách byl nastoupením Ladislava Pohrobka reorganizován **komorní soud** (roku 1453) jako centrální královský soud pro celou Korunu za předsednictví krále a s královskými rady jako přísedícími. Zasedal celoročně a pravidelně, a proto do roku 1485 nahrazoval soud zemský i dvorský, které nebyly otevřeny. Tím stoupal v komorním soudu stavovský vliv, který koncem 15. století už zcela převládl. Předsedou soudu se tehdy stal nejvyšší hofmistr, přísedících bylo minimálně 12, od Ferdinanda I. i více, až 28. Převažovali tu do roku 1592 rytíři, pak i zde páni. Od roku 1492 omezil soud svá zasedání jen na dva termíny v roce, rozšířené roku 1543 na termíny čtyři. Kompetence komorního soudu se značně překrývala s kompetencí dalších soudů, byly z ní vyňaty roku 1488 jmenovitě jen sporné a nesporné záležitosti svobodných nebo manských statků, před rokem 1500 i nejzávažnější trestné činy a rovněž v dalších desetiletích se jeho kompetence omezovala ve prospěch zemského soudu. Do konce 15. století vyřizoval komorní soud odvolání ke králi z celé Koruny, do roku 1526 i revize rozsudků, které pak přešly na králov-

skou radu. Vladislavské zřízení zemské potvrdilo působnost komorního soudu pouze pro Království české, přesto se Ferdinandovi I. do značné míry podařilo obnovit jeho původní postavení a působnost pro všechny země Koruny. Roku 1534 byl s komorním soudem sloučen soud hejtmanský, což, spolu s královým jmenováním přísedících (na návrh ostatních přísedících), posílilo opět královský vliv v komorním soudu. Přesto ho Viktorin Kornel počítal za druhý stavovský soud na zemském právu.

Tytéž osoby, které byly přísedícími komorního soudu, jmenoval král většinou také přísedícími **soudu dvorského.** Jejich počet stálý nebyl, čtyři měli být rytíři (od roku 1487), ale panský živel tu většinou převažoval. Zasedání dvorského soudu se časově vázalo na termíny soudu komorního (předcházelo jim). Dvorský soud už vyřizoval pouze lenní záležitosti a odúmrtě, po roce 1499, kdy se Vladislav vzdal práva odúmrti, byl omezen jen na funkci nejvyššího lenního soudu Koruny. Ve vymezeném okruhu vyřizovaly lenní záležitosti dále hejtmanství německých lén (srov. dále), trutnovský manský soud (zanikl roku 1521), loketský, chebský a kladský manský soud, případně manské soudy při hradech (Karlštejn, Křivoklát, Roudnice). Manský soud olomoucký sídlil od roku 1529 trvale v Kroměříži.

Podstatný předěl v dosavadním soudnictví znamenalo zřízení **apelačního soudu** v Praze 20. ledna 1548. Rada nad apelacemi, jak se soud nazýval, byla a vždy zůstala soudem výlučně královským, organizovaným na základě římského práva, kterým se (a nikoliv právem zemským) řídila ve svém rozhodování. Všechny členy soudu jmenoval král nezávisle na stavech, ale s respektováním stavovského složení. Šlo o prezidenta a 13 radů; z toho byli dva páni (pánem byl i prezident), tři rytíři, čtyři měšťané pražští a čtyři doktoři práva. Soud zasedal vždy v pondělí až úterý a čtvrtek až pátek každého týdne, takže členství v apelačním soudu se stávalo stálým povoláním. K apelačnímu soudu měla jít odvolání ode všech soudů všech zemí Koruny, soud měl současně na požádání dávat všem soudům odborné porady, zvláště v trestních záležitostech; jen mimořádně závažné věci měl předložit přímo králi. V této podobě se však apelační soud neprosadil; vešel v činnost jako odvolací soud pro města, nejdříve pro poražená města česká, koncem 16. století i pro města moravská (potvrzeno roku 1583) a roku 1611 i pro všechna města česká. Současně se prosadil u městských soudů slezských a lužických, u zemského soudu hornolužického a soudů bezprostředních slezských knížectví, v dalších územích se prosadily, často po vleklých sporech, alespoň revize rozsudků.

Poslední institucí, do jejíž kompetence se koncem 16. století fakticky dostávaly i soudní záležitosti, jejíž hlavní náplň činnosti a význam byly ovšem jinde, byla **česká královská kancelář.** Už ve druhé polovině 14. století se via facti stávala královská kancelář hlavním orgánem pravidelné, drobné královské správy a tato její funkce v 15. století stoupala a zvlášť se umocnila v 16. století v souvislosti s počínající byrokratizací veřejné správy a obecným zaváděním písemného řízení. Současně se kancelář stávala rovněž institucí stavovskou, respektive takovou, kde se královský a stavovský vliv a zájem protínaly, což bylo dáno jak postavením jejího představeného, kancléře, jako zemského úředníka s úzkým vztahem ke králi, tak vzrůstajícím podílem jeho vlivu jako představitele stavovské obce za situace, kdy

panovník a jeho dvůr, s kterým byl ve stálém styku, nebyli přítomni v Praze. V kanceláři se soustřeďovala většina výkonné moci ve státě; byla jednotná pro všechny země Koruny.

Po husitství byla nejprve ještě obnovena podvojnost funkce skutečného **kancléře** a titulárního nejvyššího kancléře království, jímž byl vyšehradský probošt. Tato situace končí roku 1471, odkdy bylo kancléřství už trvale až do roku 1749 obsazováno pánem, který užíval nadále titulu *cancellarius regni Bohemiae*, od roku 1491 *supremus cancellarius regni Bohemiae*. Základem kancléřova vlivu zůstalo to, že měl v rukou velkou panovnickou pečeť, takže všechny důležitější panovnické listiny (které podle pravidel diplomatiky mohly být vydány jen s velkou pečetí) musel zpečetit on a jeho přítomnost a souhlas byly nutnou podmínkou vydání takové listiny. Přitom kancléřova účast, která zaručovala zprvu souhlas obsahu listiny s vůlí panovníkovou, byla už v období stavovské monarchie, kdy kancléř byl reprezentantem stavů, současně i zárukou, že obsah listiny neodporuje zemským právům a privilegiím. Kancléř tedy ručil panovníkovi za jeho písemnosti, ale současně ho v zájmu stavovské obce kontroloval v jeho zásadních rozhodnutích.

Praktické provádění kancléřovy spoluúčasti při vydávání panovnických listin bylo za situace, kdy dvůr sídlil jinde než v Praze, velmi komplikované. Při Vladislavově dvoře v Budíně byla jen **expozitura české kanceláře**, která mohla vydávat pouze písemnosti, které velkou pečeť nepotřebovaly; vydávání listin s uherskou velkou pečetí naráželo přirozeně na odpor českých stavů. Roku 1509 Vladislav využil sporů mezi kancléřem a stavy a velkou i malou pečeť kancléři na čas odňal. Spory mezi králem a stavy byly od té doby trvalé, čeští stavové žádali na králi plnější zastoupení české kanceláře v Budíně; roku 1516 zvolil český sněm čtyři relátory, aby v Budíně na královské listiny dohlíželi.

Podobná situace se opakovala **po roce 1526**, kdy byla ještě komplikována pokusem Ferdinanda I. zřídit ve Vídni centrální dvorskou kancelář pro všechny své země a dále vznikem kanceláře při komoře. Velkou pečeť tehdy král kancléři odňal a ponechal si ji ve Vídni. Roku 1527 ustanovil v rakouské kanceláři českého sekretáře s pomocným personálem a tato česká expedice byla podřízena přímo rakouskému kancléři a naopak k české kanceláři žádný vztah neměla. Současně bylo dáno do kompetence české komory (srov. dále) i vyhotovování majestátů v komorních záležitostech, které měly být posílány do Vídně k panovníkovi k podpisu a přivěšení pečeti. Tento stav se ale neudržel, stavové si vrácení velké pečeti kancléři vymohli už roku 1530, stejně jako nařízení, že kamerální majestáty, právě tak jako všechny ostatní mají být po svém vyhotovení napřed poslány panovníkovi k podpisu a pak teprve předloženy nejvyššímu kancléři, aby je i on podepsal a přivěsil k nim velkou pečeť. Současně byla česká expedice při vídeňské kanceláři přeměněna opět v expozituru české kanceláře; byla tvořena vicekancléřem a personálem českého a německého oddělení, kteří byli jmenováni pravděpodobně českým kancléřem se souhlasem krále, alespoň oběma přísahali a nejvyššímu kancléři podléhali. Expozitura byla trvale při dvoře, doprovázela ho i na všech případných cestách krále a s českou kanceláří splynula jen v době panovníkova pobytu v Praze.

Konečného rozhodnutí sporů o pravomoc české kanceláře bylo dosaženo roku 1541: v nařízení z toho roku se stanovilo, že všechny majestáty (včetně kamerálních) mají být opatřeny velkou pečetí, kterou opatroval kancléř, a jeho podpisem, a to jako podmínkou své platnosti; nařízení z roku 1549 zaručovala české kanceláři výhradní vyřizování záležitostí zahraničních lén českých (což byl další sporný bod). Bez vědomí kancléře tak mohly být s konečnou platností vydávány jen méně důležité písemnosti, které velkou pečeť nepotřebovaly. Za situace prudkého rozvoje užívání mandátů, patentů a misivů, pečetěných vždy jen menší pečetí, které pro svou jednoduchou formu byly pro správní záležitosti vhodnější, se právě zde otvírala do budoucna cesta obejití funkce české kanceláře, protože tyto písemnosti mohla vydávat jak kancelář sama, tak komora nebo kancelář dvorská. V zásadě ale spor o českou kancelář, formulovaný jako spor o užívání velké pečeti, skončil v té podobě, jak byl formulován, naprostým vítězstvím českých stavů. Jinou věcí ovšem bylo, že stavové nepostřehli přitom zásadní proměnu, kterou přinášelo byrokratické úřadování a jehož vlivem tradičně formulovaný spor ztrácel svůj klíčový význam.

Kancelář jako celek a kancléř sám sídlili v Praze, což souvisí s dalšími **kompetenčními okruhy činnosti kanceláře**. Byla stále vlastní kanceláří královskou ve smyslu expedičního úřadu, jímž procházely všechny písemně vyřizované záležitosti mezi panovníkem a českými zeměmi a naopak; byrokratizací veřejné správy kvantum těchto písemností vzrůstalo a kancelář tak měla možnost pravidelně ovlivňovat veřejný život v zemi. Kromě toho ale kancelář plnila funkci kanceláře a výkonného orgánu královské rady; rada se scházela ke svým poradám v místnostech české kanceláře a kancléř byl přirozeně jejím členem; zajišťoval rovněž styk rady s králem, na něhož mohl vykonávat stálý vliv, i když původní diplomatická úloha kancléře v zahraniční politice se po roce 1526 realizovala prostřednictvím tajné rady nebo v přímých habsburských službách. Konečně kancelář vedla stálou písemnou agendu zemského sněmu, a byla tak i jeho orgánem; při úzkém sepětí kanceláře s královskou radou se zde vyhotovovala konkrétní znění sněmovních propozic pro české, moravské i centrální slezské sněmy.

Vzrůst užívání písemného řízení ve všech oblastech veřejného života měl po přesídlení dvora Rudolfa II. v roce 1583 do Prahy nepřímo za následek rozšíření kompetence české kanceláře. Rozličné žádosti posílané k přímému rozhodnutí králi se totiž rozmnožily do té míry, že je král ani jeho rada vyřídit nestačili, a tak stále pracující kancelář je začala vyřizovat, nejen už expedovat, sama. Vyžadovala si k tomu někdy odborné posudky nebo starší spisy (zvláště od apelačního soudu), ale často vlastními příkazy zasahovala i do činnosti soudů, když zastavovala nebo odkládala řízení, předvolávala k výslechům a nakonec i vydávala nálezy. Z tohoto vyřizování suplik k panovníkovi se nakonec vyvinula soudní kompetence české kanceláře jakožto orgánu královského. Kancelář se touto cestou změnila také už ve skutečný správní úřad.

Vzrůst významu české kanceláře koncem 16. století a výhradní vliv českých stavů v této kanceláři vyprovokoval nespokojenost stavů **ostatních zemí**, které po nezdaru pokusu proniknout do české kanceláře se vesměs snažily od ní odtrhnout

a zřídit si vlastní kancelář zemskou. Úspěch těchto snah se vázal na vládu Matyáše II. na Moravě a ve Slezsku a nebyl trvalý. V letech 1608–1611 byla zřízena samostatná moravská dvorská kancelář, ale po přechodném stavu se nakonec roku 1613 Morava vrátila zcela pod původní pravomoc českého kancléře. Roku 1611 dosáhly zřízení samostatné kanceláře také stavy Slezska a Lužice; sídlila ve Vratislavi, měla v čele místokancléře, podléhajícího ale jen králi. S českou kanceláří byla znovu spojena roku 1616 tak, že zůstala jako její zvláštní slezské oddělení; písemnosti pro Slezsko pak podpisoval český kancléř i slezský vicekancléř. Jednota české kanceláře jako již nejdůležitějšího pojítka celého českého státu zůstala zachována, ale jen za cenu zhoršeného vztahu mezi stavy jednotlivých zemí. K této situaci přistoupily ještě spory kališnických stavů s kancléřem Zdeňkem z Lobkovic, který byl katolíkem, táhnoucí se od roku 1609. Když se kancléř nepřipojil ke stavovskému povstání, následovala ho část kanceláře roku 1618 v cestě do **Vídně**. Stěhování celé kanceláře bylo dokončeno roku 1624 a od té doby česká kancelář, nazývaná už častěji česká dvorská kancelář (ojediněle od roku 1548), zůstala již trvale až do svého zrušení ve Vídni. Toto umístění bylo prakticky legalizováno Obnoveným zřízením zemským.

Fridrich Falcký si v Praze po dobu několika měsíců své vlády zřídil vlastní kancelář, opět v čele s kancléřem. Po jejím zániku pak byla v Praze dále už trvale jen kancelář místodržitelská.

Všechny důležité instituce, na kterých se podílel král a stavy, zasahovaly většinu správních oblastí ve státě, nedotkly se však, s výjimkou bernictví, celé oblasti řízení hospodářství v celostátním měřítku. Vlastní **správa hospodářství,** starého dominia speciale a regálů, prodělala v 15.–16. století hluboké proměny, zůstala však vždy podřízena jen panovníkovi a s výjimkou několika let sklonku jagellonské doby nebyla zasažena ve svém výkonu stavovským vlivem. Pro tuto oblast znamenalo nastoupení Habsburků na český trůn, respektive s tím spojený počátek opětného vzrůstu váhy panovnické moci ve státě, skutečný vývojový předěl a počátek novověku, jelikož zde, v oblasti přímého výkonu královské vlády, se Ferdinandovy centralizační tendence mohly plně uplatnit.

Zeslabení panovnické moci po husitství bylo do značné míry podmíněno úpadkem pozemkového královského majetku a ztrátou přímých finančních zdrojů nebo jejich chaotickým stavem. Pozemkový majetek krále byl během husitství ztenčen zástavami ze strany Zikmunda Lucemburského i přímými zábory. Šlo především o zabraná odumřelá léna a odúmrtí spadlé statky. Pro královskou komoru znamenala pohromu rovněž sekularizace církevního pozemkového majetku a jeho přechod do rukou mocných šlechtických rodů nebo měst, jelikož tím zanikla možnost vybírání této části speciální berně. Osamostatnění měst mělo obdobné důsledky v řídkém a nepravidelném odvádění berně, která se proměnila ve stálý příspěvek měst k obecné berni; zachován zůstal census měst. Zastavení těžby stříbra v kutnohorských dolech, jež byla obnovována až v šedesátých letech 15. století, znamenalo pro královskou pokladnu nejen ztrátu urbury, ale také další pokračování ražeb nekvalitní mince až do roku 1469. Za stavu, kdy prakticky všechny vydatné zdroje státní pokladny byly zastaveny, je samozřejmé, že o ob-

novu především pozemkového majetku se pokoušeli všichni panovníci. Už za Zikmunda Lucemburského souvisel s těmito snahami vznik nového královského úředníka, prokurátora.

Královský prokurátor (*commissarius devolutionum regalium*) byl prvně jmenován roku 1437 s úkolem sestavit přehled o všech zástavách královských a církevních statků, srovnat je s královskými registry a tam, kde by současný držitel statku nemohl svou držbu takto právoplatně dokázat, postarat se o návrat statku do královského majetku. **Revize pozemkové držby** skutečně v Čechách v letech 1453–1454 proběhla, roku 1459 pak na Moravě, i když její výsledek nebyl příliš uspokojivý (vrátilo se 126 vsí, jedno městečko a jedna tvrz). Úřad prokurátora už zůstal zachován i nadále s poněkud pozměněnou kompetencí. Už původní vymezení úkolu nového úředníka v sobě zahrnovalo také soudní vymáhání odcizených statků, bez něhož se revindikace neobešla. Tato soudní a procesní stránka prokurátorovy činnosti postupně převládla, vždy ve spojitosti s královským majetkem nebo příjmy. Prokurátor se stal královým zmocněncem v procesech, hájil na soudech zájmy fisku a vykonával exekuce a tresty uložené při procesech. Otázku vykoupení královských statků sledoval i nadále, v tom i odúmrtě, které byly v 15. století stálou možností rozšíření královského majetku. Od 16. století mu místo nich přibylo zastupování a ochrana královských klášterů, kolem poloviny 16. století zastupování židů. Jako úředník jmenovaný králem a jen jemu odpovědný se mohl stávat i panovníkovým důvěrníkem v diplomatických záležitostech, otázkách mírových smluv ap.

Pravomoc královského prokurátora se vztahovala jen na Čechy a do poloviny 16. století také na obě Lužice. Tehdy byl pro Horní Lužici jmenován zvláštní komorní prokurátor, který byl právním pomocníkem lužického hejtmana. V tutéž dobu, kolem poloviny 16. století, se prokurátoři objevují i v ostatních zemích: na Moravě od roku 1550–1553, ve Slezsku od třicátých let 16. století (s titulem fiskál, *fiscalis regius*), od roku 1572 vrchní fiskál pro celé Slezsko a fiskálové jednotlivých knížectví. V Dolní Lužici byl prokurátor od roku 1495.

Tak jako počátky skutečné činnosti královského prokurátora v Čechách spadají až do doby správcovství Jiřího z Poděbrad, bylo v jeho době zahájeno též znovuzískání zahraničních lén. Agendu vyřizovala zprvu česká kancelář, teprve po Vladislavově přesídlení do Uher se záležitosti průběžné správy zahraničních lén vydělily do samostatného králova úřadu, zvaného **hejtmanství německých lén** (*deutsche Lehenshauptmannschaft der Cron Böhmen, Lehenschranne*). Podobně jako prokurátor měl i hejtman, doložený trvale od roku 1493, zprvu zrevidovat stav držby českých zahraničních lén a starat se o možnosti návratu odpadlých lén, dál potom vést celou agendu zahraničních lén. To znamená, že hejtmanství, úřadující vzhledem k příjemci písemností jako jediný český úřad v tu dobu německy, vydávalo lenní reversy a vybíralo lenní poplatky a vedle této pravidelné správní činnosti bylo současně i soudní institucí německých lén. V případě, že hejtman soudil, byli přísedícími na jeho soudu přísedící ze zemského nebo komorního soudu, později i apelačního; doba hejtmanských soudů se proto řídila termíny zemského soudu.

Ze starých centrálních úředníků se jediný **mincmistr** během 15. století nepřeměnil jednoznačně v zemského úředníka, i když k tomu inklinoval. Souvisí to s tím, že mince byla chápána jako důležitý výraz státní jednoty, která má být zaručena především panovníkem. **Mincovní regál** a s ním související **horní regál** prodělaly ale ve druhé polovině 15. a první polovině 16. století těžké otřesy. Obnovení těžby stříbra v Kutné Hoře v šedesátých letech 15. století umožnilo Jiřímu z Poděbrad provést **reformu grošové měny**, roku 1469 obnovit ražbu grošů a stanovit poměr pražského groše k míšenskému (1:2). Vyčerpání kutnohorských dolů počátkem 16. století a současně objevení jáchymovských ložisek ale znamenaly nakonec dočasný zánik horního regálu. Šlechta už dříve začala otvírat a sama řídit vlastní doly, aniž by odváděla urburu, rozsah jáchymovské těžby ale způsobil zásadní průlom. Pro zdejší oblast byl roku 1518 vypracován samostatný **horní řád**, vycházející ze zásad horního práva freiberského, který byl sestaven soukromými majiteli dolů (Šliky) a roku 1520 dokonce Ludvíkem Jagellonským potvrzen. Po zániku horního regálu, který samostatné šlikovské podnikání, uznané králem, znamenalo, záhy následoval i zánik regálu mincovního, když Šlikové ke svým horám připojili i mincovnu a roku 1519 začali razit kvalitní **tolary** (1 tolar = 10 grošů). Právo razit vlastní minci přitom Šlikům přiznal roku 1520 český sněm. Nejvyšší mincmistr, v jehož rukou měla být spojena všechna mincovní a horní správa – dozor nad ražením mince, nad horním desátkem, přednostním nákupem drahého kovu ze soukromých hor pro státní mincovní účely, dohled nad zachováváním horních zákonů, do těchto událostí nijak podstatněji nezasáhl.

Za této situace, kdy nejdůležitější starší zdroje královských financí postupně odpadly, byly královské příjmy malé a centrální správa financí chabá. Úbytek starších příjmů nedokázaly nahradit ani **nové způsoby zdanění,** zaváděné od konce 15. století: obecná berně byla často povolována na jiném základě než v předhusitské době, podle úroku poddaného nebo jeho části pak šlo o nižší sumu; v letech 1472, 1502 se platila berně z hlavy, částečně i roku 1509 a 1522, ze živností v letech 1479, 1490, 1502, jako posudné v letech 1481, 1491, 1497, 1516, 1522, všeobecná berně ze jmění se platila v letech 1417, 1522, 1523, 1526 a ta byla dále nejčastější. Na Moravě zůstala nejběžnější berně podle úroku (ostatní druhy nejsou doloženy), ale její vybírání bylo mnohem méně časté než v Čechách.

Centrální správa financí byla od roku 1437 vedena opět mistry komory královské a jejich písaři. Ale roku 1508 zvolil český sněm dva zvláštní finanční ředitele (pána a rytíře), kteří měli na finanční záležitosti dozírat jako zvláštní Vladislavova rada. Všichni úředníci královské komory, mincmistr i podkomoří ve zbytku své finanční činnosti měli být těmto ředitelům odpovědni. Roku 1515 byli sněmem jmenováni tito ředitelé tři (čtvrtého jmenoval král) z každého stavu a ve stejném zastoupení jim byl přidán osmičlenný pomocný sbor, roku 1517 pak bylo jmenováno ředitelů šest. Pokus o převzetí rovněž královské komory pod dohled stavů skončil roku 1523. Přesto po smrti Ludvíka Jagellonského byla komora ve smyslu královských příjmů a jejich zdrojů v rozkladu, české královské dluhy dosahovaly výše 300 000 zlatých. A většina statků a důchodů se nacházela v rukou věřitelů. Potřeba hotových peněz pro královské účely za Habsburků přitom prudce stou-

pala mj. i přebudováním a byrokratizací státního aparátu. Proto reorganizace komorních záležitostí měla mezi správními reformami Ferdinanda I. klíčové postavení a jako výhradní doména panovnického vlivu také jediná měla plný úspěch. Přitom správní reforma tu výslovně měla sloužit nalezení nových zdrojů příjmů.

Když české stavy nereagovaly na Ferdinandovu žádost, kterou předložil v lednu 1527 sněmu, o podání návrhů na zlepšení komorního hospodářství, zřídil král 25. března 1527 zcela nový úřad, **českou komoru** (radu komory královské) jako úřad pro správu a povznesení královského hospodářství, čistě ze své pravomoci. Obsadil ji lidmi sobě oddanými, mj. i cizinci, vesměs odborníky z povolání. Protesty českých stavů proti zastoupení cizinců v české komoře (zvláště roku 1547) zůstaly neúčinné. Komora dostala v letech 1526, 1530 a 1548 základní instrukce pro svou činnost, které přesně vymezily její sestavení, kompetenci i způsob úřadování. Od svého vzniku byla česká komora sice nejvyšším centrálním úřadem pro správu hospodářství celého českého státu, byla však od počátku podřízena nadstátnímu centrálnímu habsburskému úřadu, dvorské komoře, v jasně vymezeném kompetenčním a instančním vztahu. To ovšem předpokládalo plné uplatnění písemného úřadování. Česká komora tak představuje v podmínkách českého státu **první byrokratický úřad v plném slova smyslu**.

Česká komora byla tvořena pětičlenným kolegiem radů, nejvyšší (starší) rada, od roku 1548 prezident komory, byl jejich představeným. Radové se scházeli na pravidelných poradách, jejichž usnesení muselo být jednomyslné. Zprvu měli radové přezkoumat všechny královské dlužní úpisy a zrevidovat daňové účty z doby jagellonské a snažit se o znovuzískání královských statků ze zástavy. Obdoba s původním účelem úřadu prokurátora je tu zřejmá. Komora však měla současně i skutečně vést celé existující královské hospodářství. Každoročně přijímala vyúčtování nižších a závislých úředníků, kontrolovala je a výtahy z účtů posílala dvorské komoře. Teprve po schválení sestavovala uzávěrky a vyúčtování všeho finančního hospodářství. Tato účetní agenda, evidence příjmů a vydání, byla svěřena zvláštnímu mistrovi komory (nástupce starých mistrů královské komory), od roku 1548 rentmistrovi, který byl prakticky šestým radou, jelikož měl právo se zúčastňovat všech jednání kolegia. Správu existujících komorních statků vedla prostřednictvím hospodářských úředníků, které jmenovala, případně vedla agendu pronájmu statků; měla se přitom starat i o scelování statků a o to, aby v zájmu hospodářského provozu nebyli poddaní přetěžováni břemeny. Vedla současně obchodní správu komorních produktů. V této části své agendy působila česká komora jako zvláštní typ centrálního vrchnostenského úřadu (srov. kap. 11). Do správy české komory patřily dále od počátku poplatky z hor, ungelt, cla, mýta, rybníkářství, lesy a honitba. Tato část agendy a do značné míry i správa komorních statků byly při vzniku české komory spíše zdůrazněním nároků krále a jejich faktický výkon byl vázán na znovuzískání důchodů a statků samých. Konfiskacemi z roku 1547 se všechny tyto nároky změnily v pravidelně vedenou agendu, k níž přibyl ještě dohled na královské rychtáře ve městech (srov. v kap. 10) a úředníky spravující nová cla. Přímou péči o královský dvůr a jeho zásobování přebírala komora, jen když byl král v zemi, jinak za ním posílala peníze.

Písemnou agendu české komory měl na starosti sekretář, od roku 1548 sekretáři dva, český a německý. K jeho úkolům kromě vyhotovování písemností navenek patřilo i vedení záznamů o všech jednáních a péče o registraturu. Po roce 1548 byla agenda rozdělena mezi českou a německou expedici věcně. **Česká expedice** vyřizovala záležitosti královských a věnných měst, všechny hospodářské poplatky pražských měst, pivní poplatky a všechny účty řádných a mimořádných berní všech 14 krajů, účty apelačních tax, obou podkomoří, lesního písaře z Kladska, správce plavení dříví, lesního hospodářství a výkazy peněz z daní posílaných na válku v Uhrách a konečně všechny české sumáře. **Německá expedice** obhospodařovala horní agendu, agendu pražské mince, hejtmana Horní Lužice, účty turecké pomoci povolené stavy, domovní daň, pivní daň šesti vybraných královských měst, hraniční cla v Čechách a cla českých měst a celnic, solní agendu vedla v duplikátu (originál vedla dolnorakouská komora), agendu kladského hrabství a hospodářství staveb Pražského hradu.

Precizně organizovaná a ve své činnosti úspěšná česká komora se stala skutečně **ústředním úřadem** hospodářské správy českého státu zvláště poté, co starší české úřady s hospodářskou činností jí byly podřízeny nebo se staly na ní závislými. Roku 1530 se stal komorním radou (tj. jedním z dosavadních čtyř) podkomoří a královský prokurátor, který byl komoře podřízen od jejího vzniku; komora část prokurátorovy činnosti převzala, na zbytek dozírala a vydávala pro ni instrukce. Byl tím podpořen přesun prokurátorovy činnosti hlavně do soudnictví, jelikož prokurátorovi jako komornímu radovi připadly spory o komorní jmění, záležitosti lupičství, neposlušností a trestů. Roku 1548 se stali na komoře závislí i mincmistr a hejtman německých lén.

Působnost české komory se vztahovala původně na všechny země Koruny, ale se vzrůstem její skutečné agendy po roce 1548 byly z její kompetence postupně vyjímány ostatní země, vždy v návaznosti na tamější starší vývoj. Ve Slezsku už v letech 1529–1532 působil při vybírání berní zvláštní rentmistr, podléhající přímo dvorské komoře. V letech 1532–1549 se berně ve Slezsku vrátily pod pravomoc tamních stavů a až roku 1549 byl jako královský úředník pro evidenci berní zřízen zemský pokladní, podléhající české komoře. Roku 1554 tu byl místo pokladního *vicedominus*, který daně i vybíral, a jeho úřad (měl pomocníka) se stal základem samostatné **slezské komory**, zřízené roku 1557/1558. Slezská komora, složená obdobně jako česká, spravovala všechny komorní záležitosti Slezska a do roku 1572 také lužická cla; byla podřízena přímo dvorské komoře, zachovala si ale úřední styk i s českou komorou.

V Horní Lužici byl roku 1548/1549, v Dolní roku 1564 zřízen královský finanční úředník, hejtman, podléhající české komoře. U obou hejtmanů ale převládl znovu stavovský vliv, takže v Dolní Lužici od roku 1570, v Horní od roku 1603 stavy znovu hejtmana jmenovaly. Prakticky zůstaly lužické komorní záležitosti, s výjimkou cel v letech 1558–1572, pod pravomocí české komory.

Na **Moravě**, kde bylo málo královských statků, vedla komorní správu dlouho přímo česká komora. Až roku 1567 tam byl ustanoven rentmistr, který měl evidovat příjmy a kontrolovat hospodářskou agendu podkomořího jako stavovského

úředníka; o všem zpravoval českou komoru. Postupně se z činnosti rentmistra a jeho pomocníka vyvinul samostatný finanční úřad, působící hlavně v oblasti spotřebních daní; podléhal sice české komoře, ale mohl korespondovat i přímo s komorou dvorskou, které byl také po Bílé hoře podřízen. Od roku 1550 jmenoval panovník také zvláštního úředníka pro kontrolu dobytčích trhů, zvláště v Hustopečích, pro dohled nad dovozem cizího dobytka a řešení sporů mezi kupci. Tento hansgraf (*Einnehmer der Dreissigstzetteln*) podléhal dolnorakouské, od roku 1563 uherské komoře.

Kompetence české komory a hlavně posun od nároků ke skutečně vedené agendě obráží dobře změny, ke kterým postupně ve vedení jednotlivých odvětví hospodářské agendy došlo. Některé byly jen vyvrcholením a uzavřením dlouhodobého vývoje, jiné byly výsledkem cílevědomě uplatňované hospodářské politiky. K prvním patří dotvoření nadále závazného pojetí korunního a komorního zboží.

Korunní zboží byla ta část královských statků, bývalého *dominia speciale*, která se od poloviny 14. století vyhraňovala jako královská doména a v 15. století se definitivně změnila ve statky patřící státu, u nichž byl král pouze uživatelem. Roku 1499 stvrdil Vladislav bratislavskými úmluvami, že jakékoliv zcizení královského zboží nabývá platnosti až po schválení zemským sněmem. Dohoda představovala nejvyhraněnější podobu starého požadavku nezastavovat královské statky, ale byla také nutnou reakcí na to, že vzdáním se práva odúmrti (roku 1497) si Vladislav fakticky legální možnost doplňování královského zboží znemožnil. Korunními statky mohl tedy král disponovat jen se souhlasem stavů. Ferdinand I. mezi korunní statky počítal všechna královská zboží z doby před svým nastoupením na trůn a patřily k nim i statky nejvyššího purkrabství.

Komorní zboží byla vlastně soukromým královským majetkem, kterým mohl král volně disponovat bez souhlasu stavů; počítaly se sem všechny statky, které Ferdinand I. a jeho nástupci získali koupí nebo konfiskacemi (po roce 1547). Příjmy z těchto statků a z regálů tvořily tzv. *camerale;* z camerale jednotlivých států byly hrazeny státní výdaje na dvůr a na celou správu státu, tzv. *civile.* Naopak příjmy z jednotlivých zemí, vázané na souhlas stavů, především tedy daně, tzv. *contributionale,* byly nakonec používány na vojenské výdaje, tzv. *militare.* Toto pojetí, platné pro celé habsburské soustátí, v průběhu 16. století krystalizovalo a dotvořilo se počátkem století sedmnáctého.

Faktické příjmy krále, které od roku 1526 značně vzrostly, byly ve svém kvantu výsledkem hospodářské politiky. Plynuly ze statků korunních i komorních a z obnovovaných starých zdrojů i zdrojů nových. Mezi ty patřily především příjmy:

1) **z měst,** obnovené po roce 1547 a zvětšené v Čechách o posudné;

2) **z klášterů** na královské půdě nově vznikajících i obnovovaných, které byly považovány za komoru (s výjimkou biskupských statků pražských, olomouckých a vratislavských), až do roku 1611;

3) **ze židovského regálu,** který byl ale omezen; od roku 1593 povolovaly židovskou daň rovněž stavy;

4) z obnoveného **celního regálu** v Čechách, závislého na nových královských celnicích, zřízených roku 1546; od roku 1549 se cla, vývozní na hranicích a dovoz-

ní ungelt, vybíraný v Praze a už i v řadě dalších měst, směla vybírat jen s královským svolením; na Moravě zůstala cla v rukou stavů a upravoval je sněm, ve Slezsku a Lužici byla od roku 1556–1557 zavedena dovozní cla z přepychového zboží. Pokusy o celní sjednocení jednotlivých zemí, probíhající od druhé poloviny 16. století, nebyly nikdy dokončeny;

5) z obnoveného **regálu horního:** úmluvou se Šliky z roku 1528 přešla správa jáchymovských dolů na krále, pouze desátník a přepalovač stříbra odpovídali společně králi i vrchnosti. Roku 1534 uzavřená obecně platná smlouva o hory, doplněná roku 1575, uznávala regál v drahých kovech a soli, nižší kovy nechávala vrchnostem; u soukromých dolů zajišťovala králi předkupní právo drahého kovu a polovinu desátku, u nových hor po 25 let čtvrtinu, dále rovněž polovinu desátku. Smlouva o hory je vlastně první precizní formulací horního regálu u nás, dále dodržovanou. Bohatství jáchymovských dolů podmínilo šíření **jáchymovského horního práva a organizace**, v jejím čele stál horní hejtman, v čele jednotlivých dolů byli šichtmistři (volení kverky) a perkmistři zaujali zde místo podobné jako urburéři v kutnohorském obvodu; desátník vybíral horní desátek. Roku 1534 se jáchymovský horní soud stal vrchním soudem a k němu přešla většina českých hor. Staré kutnohorské právo platilo roku 1586 už jen v Kutné Hoře a konečně, roku 1604, bylo zavedeno i zde; zachována tu zůstala pouze původní organizace. Jáchymovské právo bylo od roku 1562 udělováno i na Moravě a ovlivnilo většinu horních řádů slezských;

6) z obnoveného důsledného **mincovního regálu,** když dohodou se Šliky přešla roku 1528 na krále i jáchymovská mincovna. Státní mincovny v Kutné Hoře, Jáchymově a od roku 1537 v Praze razily groše a tolary, takže sněmy v letech 1531–1544 stanovovaly vzájemný poměr mince, dokud se roku 1548 nestal základní měnou **tolar**; navíc v letech 1561–1573 byl v Čechách v platnosti augsburský mincovní řád se základní jednotkou **říšského zlatého**. Mincovna v Jáchymově a Praze a v letech 1579–1612 mincovna v Českých Budějovicích, z nichž každá měla vlastního mincmistra, byly řízeny přímo českou komorou; pravomoc nejvyššího mincmistra tak byla omezena jen na Kutnou Horu. V 16. století postupně skončily svou činnost menší mincovny, které razily většinou drobnou minci na základě zvláštního privilegia: v letech 1569–1612 v Českých Budějovicích, v letech 1532–1547 Rožmberkové, do roku 1515 (už od roku 1349) Cheb, od roku 1608 olomoučtí biskupové. Na Moravě v tomto období nebyly žádné mincovny, haléře razilo v 16. století opavské knížectví, stejně jako vlastní minci a měnu měla slezská knížectví a obě Lužice;

7) další královský příjem plynul z nového **regálu solního,** vzniklého z výhradního dovozu alpské soli a uznaného výslovně roku 1575 v Čechách, roku 1577 ve Slezsku, roku 1578 v Kladsku, platného nakonec ve všech zemích;

8) k regálům lze počítat i pravidelné **poštovní spojení** mezi Prahou a Vídní, zavedené už roku 1527 pro státní účely a za Maxmiliána II. rozšířené i pro soukromá spojení a dopravu osob. Poštu vedl **poštmistr království českého**, jmenovaný panovníkem a podřízený nejvyššímu dvorskému poštmistru ve Vídni;

9) **berní výnos,** především zaváděním nových typů a druhů daní a jejich kombinací, jenž po roce 1526 podstatně stoupl. Způsoby hledání nového systému zdanění tvoří pak samostatnou kapitolu hospodářských dějin.

Všechny tyto příjmy spravovala v rámci České koruny ve vrchní instanci česká komora. Nepatřila jí ale správa obecné berně a všech pomocí určených na vojenské účely, které spravovaly stavy samy a samy rovněž vyplácely vojsko. To byl jeden z důvodů, proč se úplný přehled a pořádek do stavu financí nepodařilo ani do konce 16. století zavést. Druhým bylo pokračující nerozdělení výdajů na státní potřeby a na osobní potřeby krále i to, že ze soustředěných poplatků každá instituce nejdříve hradila vlastní provoz a náklady na svou činnost, pak teprve postupovala zbylý obnos vyšší instituci. Proto při stoupající potřebě peněz a nákladnosti tureckých válek a habsburské diplomacie se státní dluhy nadále za vlády každého panovníka obrovsky zvětšovaly.

Centrální habsburské úřady. Možnost vytváření úřadů, které by byly společné pro všechny státy pod vládou Habsburků, byla dána už společnou osobou panovníka, který měl jediný, tedy všem státům společný dvůr, jenž byl prazákladem každé feudální správy. Ferdinand I. dovedl využít starých oprávnění panovníka, jak byla uznávána v každém z jeho tří států, a dokázal uplatnit a postupně důsledně prosazovat pojetí, podle kterého zahraniční politika, finanční správa a vojenské záležitosti jsou výhradní záležitostí panovníka, odvozenou z majestátu panovníkovy osoby, a tedy jsou nadstátní, respektive společné všem státům pod jedinou vládou. Správní orgány, které si pro tyto tři oblasti vytvořil, nebyly úřadům jednotlivých států (s výjimkou dvorské komory) nadřazeny, byly pro ně cizorodým prvkem, ale jejich význam v budoucnu se stoupajícím absolutismem neustále rostl a instituce jednotlivých států (s výjimkou kanceláří, jež zprostředkovávaly všechen styk centrálních úřadů se státy) zatlačil po změně politického systému v roce 1620; do té doby pronikal i do těchto tří oblastí vliv zemských stavovských obcí. Vzorem pro organizaci a vnitřní uspořádání nových úřadů byla španělská a burgundsko-nizozemská, z francouzských kořenů vycházející správa. Struktura centrální správy, vytvořená Ferdinandem I., zůstala v platnosti bez podstatných změn do poloviny 18. století, po reformách vlastně až do roku 1848. Její výhodou bylo, vedle propojení ústřední a zemské administrativy řízené z jediného mocenského centra, soustavné jednání spojené s vyspělou kancelářskou agendou, kompetenční vyhranění úřadů a odbornost úřednictva, panovníkovi oddané byrokracie.

Dvorská komora (*Hofkammer*) byla zřízena 1. ledna 1527 jako nadřízený úřad finančních správ jednotlivých zemí a poradní orgán panovníka v otázkách rozšíření základny panovnické moci. Pevnější řád dostala v letech 1537 a 1568, kdy sestávala ze superintendenta, pak prezidenta, a čtyř radů, dále dvou sekretářů a pomocného personálu. Úřadovala nepřetržitě a týdně informovala panovníka o důležitějších věcech. Komory jednotlivých zemí (česká, hornorakouská a dolnorakouská, uherská, pak slezská a spišská) jí byly přímo podřízeny, přijímaly od ní rozkazy a podávaly hlášení, pravidelná roční vyúčtování a odváděly jí finance.

Tajná rada (*Geheimer Rath*), zřízená týmž rozhodnutím z 1. ledna, byla nejdůležitějším orgánem dvora s poradní funkcí, který prakticky řídil zahraniční politiku a zasahoval do podstatných otázek politiky vnitřní. Její návrhy a usnesení nabývaly

platnosti panovníkovým schválením; prošly jí v 16.–17. století všechny důležitější záležitosti. Početně byla rada malý orgán, sestávající ze čtyř až šesti tajných radů (až za Matyáše II. začal počet radů značně stoupat) za předsednictví rakouského hofmistra, jejími členy byli z moci úřadu dále rakouský kancléř a maršálek. Rozhodující vliv v tajné radě měli odborníci z rakouských zemí. Z českých zemí byly v průběhu 16. století jejími členy čtyři osoby, nejvyšší kancléři Jindřich z Plavna, Jáchym z Hradce, Vratislav z Pernštejna a nejvyšší purkrabí Vilém z Rožmberka, na počátku 17. století i další hodnostáři z řad českomoravské šlechty. První tajný rada z Uher byl až roku 1646 (Pavel Pálfy). Rozhodující vliv tajné rady na panovníka byl příčinou úpadku významu a vlivu české královské rady jako poradního orgánu; sem také česká rada měla vysílat dva zástupce pro teritoriální otázky (srov. výše).

Dvorská rada (*Hofrath*) byla zřízena současně s předcházejícími institucemi jako asi dvacetičlenný orgán za předsednictví rakouského maršálka, společný pro všechny státy, který měl být nejvyšší odvolací soudní instancí ve smyslu zásad římského práva. Toto pojetí se neprosadilo, jelikož jak české, tak uherské soudnictví bylo v rukou stavů a odvolání ke králi neznalo. Od roku 1537 už byla kompetence dvorské rady omezena jen na rakouské země. Byla současně vlastní rakouskou radou ve smyslu poradního orgánu a po roce 1556 se přizváním zástupců z říšských území proměnila v císařskou dvorskou radu za předsednictví prezidenta a s kompetencí soudní i poradní.

Dvorská kancelář (*Hofkanzlei*) vznikla v letech 1526–1528 proměnou kanceláře rakouské tak, že oddělení pro jednotlivé země nebo státy tu vedli sekretáři podléhající nejvyššímu dvorskému kancléři. Stejně jako u dvorské rady ani u kanceláře se toto centralistické pojetí neprosadilo a od třicátých let už v ní byl český i uherský vicekancléř s expoziturami příslušných kanceláří (srov. výše u české kanceláře). Dvorská kancelář pak expedovala kromě vlastních rakouských písemností též písemnosti tajné a dvorské rady a písemnosti z osobní pravomoci panovníka, které se nedotýkaly zemských privilegií. Po roce 1556 se i dvorská kancelář proměnila v říšskou dvorskou kancelář, vyřizující říšské a rakouské záležitosti společně; do zvláštního oddělení se v ní rakouské záležitosti vydělily až roku 1620 a toto oddělení bylo později přetvořeno v rakouskou kancelář podobnou české.

Dvorská válečná rada (*Hofkriegsrath*) byla po dlouhých průtazích zřízena až v listopadu 1556 jako pětičlenné kolegium s prezidentem. Její vznik souvisí s proměnou lenního vojska v žoldnéřské, kde daňové povinnosti stavů už převážily nad jejich přímými vojenskými službami. Byla tedy především finančním orgánem, který agendu menších částek vyřizoval samostatně, při větších (přes 150 zlatých) spolupracoval s dvorskou komorou, kde se jeden z válečných radů pravidelně zúčastňoval všech jednání. Kromě toho válečná rada pečovala o opatření, vyzbrojení a zásobování vojska, stav válečného materiálu v pohraničních pevnostech a ve Vídni a ochranu východních hranic; z toho důvodu vyřizovala i diplomatickou korespondenci s Tureckem a Ruskem. Jako jediná z centrálních institucí zůstala v době Rudolfa II. ve Vídni, ostatní v tu dobu přešly do Prahy. Verbování vojska až do roku 1620 náleželo ovšem především stavům, proto zasahování válečné rady v českých zemích bylo minimální.

Krajská správa v Čechách mezi třicátými lety 15. století a počátkem 17. století je názorným příkladem vzájemného prolínání královského a stavovského podílu na výkonu vlády, nevyjasněných vzájemných hranic a nakonec i pozvolného přesunu těžiště moci na první složku.

K vzestupu významu lokálních organizací přispěla iluzornost záštity královské vlády i po přijetí Zikmunda Lucemburského, respektive následující opětné bezvládí. Krajové **landfrýdy** sdružující šlechtu a města k záštitě veřejného míru, počínající už v předhusitské době, se ve čtyřicátých letech staly jedinou fungující organizační složkou v zemi, jež měla dostatečnou výkonnou moc. Východočeský landfrýd tří krajů se stal zárodkem obnovy celozemské správy, když jeho představitel, Jiří z Poděbrad, si vydobyl postavení zemského správce a pak krále. Vedle landfrýdů se během husitství zvýšila i váha **krajů**, ustavujících se rovněž již od sklonku 14. století, nyní jako vojenských celků s obranným účelem; jejich vedoucím činitelem se proto stal hejtman. **Hejtmani** všech 12 krajů byli prvně zvoleni krajskými sněmy roku 1434. Volenými orgány zůstali hejtmani i se svou pomocnou radou až do počátku padesátých let (s výjimkou pokusu o jejich jmenování Albrechtem Habsburským). V době Jiřího došlo k opětnému jmenování královských úředníků v krajích, pro něž bylo použito staršího názvu **popravce**; často jimi byli staří dědiční popravci jmenovaní popravci krajskými. Ale funkce volených hejtmanů nabyla mezitím již takového významu, že poté, kdy Jiří roku 1467 sám k vojenským účelům jmenoval krajské hejtmany, prosadili se roku 1470 už trvale hejtmani volení po dvou v krajích; dosud trvající popravci jim byli podřízeni. V době Vladislavově došlo sice roku 1499 ještě k dohodě o královském jmenování popravců, provedeném roku 1502, ale pro odpor měst bylo od její realizace upouštěno a od roku 1508 se znovu volili dva hejtmani (pán a rytíř) a jejich rada ze tří stavů. Roku 1517 dostali tito hejtmani první řád, další, který vešel do zemských zřízení, roku 1528. Podle něho byli dva hejtmani králem jmenováni z místní šlechty; toto ustanovení zůstalo v platnosti již trvale. Hejtmani se starali především o veřejný pořádek v kraji, dohlíželi na hrdelní soudnictví, na kvalitu mince, trestali lesní a vodní pych, spolupůsobili při vybírání berní a z původní vojenské funkce jim zůstalo velení krajské vojenské hotovosti.

Shromážděními, které hejtmany původně volila, byly **krajské sněmy** (sněmíky). Nabyly váhy během husitského období a udržely si ji ve větší nebo menší míře po celé 15. století. Vladislav jejich konání roku 1494 zakázal, ale zákaz byl roku 1499 opět zemským sněmem zrušen. Samostatnost sněmíků vrcholila po roce 1517, kdy se scházely jako shromáždění tří stavů na základě svolání krajských hejtmanů. Především proti tomuto aspektu byl namířen zákaz Ferdinanda I. z roku 1528, který vázal konání krajských sněmů na svolání krále; v této podobě, zostřené pohrůžkou trestu smrti za samostatné konání sjezdu, byl zákaz opakován roku 1547 a vešel do zemských zřízení. Jednotlivé, králem svolané krajské sněmy se konaly v letech 1543–1545, 1549, 1561, pro přípravu zemského sněmu 1575.

Zbytky **krajských soudů** zanikly definitivně během husitství, respektive veškerá soudní pravomoc přešla na vrchnosti pro obvod jejich panství.

Původní počet 12 **krajů** (pražský neboli kouřimský, slánský, žatecký, litoměřický, boleslavský, hradecký, chrudimský, čáslavský, bechyňský, prácheňský, plzeň-

ský a rakovnický) se v době Jiřího zvětšil na 14, když se od rakovnického kraje oddělil podbrdský a od bechyňského vltavský. Tento stav zůstal zachován do počátku 18. století. Hranice krajů byly ovšem v drobnostech proměnlivé, jelikož byla pro ně určující celistvost panství. Původní vnější kraje se postupně připodobňovaly vnitřní organizaci Čech: **Trutnovsko** bylo mezi letech 1441–1539 zastaveno; roku 1514/1515 zaniklo tamní purkrabství i manský soud, zbývající manové byli podřízeni přímo dvorskému soudu a správně bylo Trutnovsko připojeno k hradeckému kraji. **Loketsko**, vymezené obvody manství, bylo v 16. století zmenšováno vykupováním lén, která pak podle polohy byla připojována k žateckému nebo plzeňskému kraji, ale současně vzrostlo o připojená leuchtenberská léna. Loketské purkrabství zaniklo roku 1598, kdy ho vykoupila městská rada. Od počátku 15. století jmenoval král loketského hejtmana s postavením ostatních krajských hejtmanů (navíc uděloval léna), od roku 1537 hejtmany navrhovala městská rada loketská z místní šlechty, od roku 1562 společně se šlechtou kraje, od roku 1617 pouze šlechta. Loketsko samostatným krajem zůstalo.

Na **Moravě** byl celý vývoj krajské organizace odchylný od Čech. Krajské soudy v první třetině 15. století zanikly i v podobě malých cúd. Popravy vázané k některým místům ztrácely ve druhé polovině 15. století rovněž svůj význam a zanikly. Žádné nižší správní jednotky než země na Moravě nebyly. Teprve nebezpečí tureckých válek podmínilo sněmovní usnesení z roku 1527 zřídit čtyři kraje jako obranné jednotky (Olomoucko, Brněnsko, Hradišťsko, Novojičínsko) v čele s hejtmanem. Došlo k tomu roku 1529, hejtmani byli zvoleni dva (pán a rytíř) pro každý kraj. Rozdělení krajů bylo několikrát měněno, v konečné podobě bylo od roku 1569 krajů pět (Olomoucko, Brněnsko, Hradišťsko, Znojemsko, Jihlavsko), nebyly však stálou institucí ve smyslu nepřetržitosti svého trvání, ale hejtmani byli voleni na zemských sněmech vždy v případě ohrožení. Jejich pravomoc byla především vojenská a berní, v dalších podrobnostech byla vymezována vždy při jednotlivých volbách.

Ve **Slezsku,** rozděleném do jednotlivých knížectví, potřeba krajů nebyla. Naopak zde pro stejné účely obrany proti Turkům vznikly čtyři kraje (čtvrtě) jako větší teritoriální celky, rovněž na základě usnesení sněmu (knížecího) z roku 1529. Krajští hejtmani byli voleni knížecím sněmem vesměs z knížat nebo hejtmanů bezprostředních knížectví v kraji zahrnutých, jejich pomocníky byli dva krajští hejtmani, šlechtic a měšťan. Krajská organizace vstupovala v platnost jen pro vojenské účely. Místně se neměnila a byla potvrzena roku 1578: Dolní Slezsko (Zaháň, Hlohov, Lehnice, Javor), Střední Slezsko (Vratislav, Olešnice, většina Břežska a stavovská panství Milič, Sycov a Straburek), Nisko, Svídnice, Minsterberk a zbytek Břežska a poslední Horní Slezsko (Opolí, Ratiboř, Těšín a přilehlá panství, Krnov a Opava). Městské vikpildy zůstaly v jednotlivých knížectvích v platnosti pro vybírání berní, roku 1527 pro každý okres volily stavy dva berníky, dál jediného berníka okresu jmenoval kníže, v bezprostředních knížectvích král vždy pro celé knížectví.

V **Horní Lužici** rovněž trvaly vikpildy šesti měst především pro berní účely. Vývojem se ustalovaly dva větší kraje (*Aemter*), Budyšínsko (vikpildy budyšínský, lubijský a kamenecký) a Zhořelecko (vikpildy zhořelecký, lubaňský a žitavský),

v čele s hejtmanem podřízeným fojtovi. Byly to celky nejen vojenské, ale i soudní a správní a přecházelo na ně i bernictví.

V **Dolní Lužici** v 15. století trvalo roztříštění do panství a městských vikpildů. V 16. století se opět pro berní a vojenské účely vytvořilo pět krajů (lukovský, gubínský, lubínský, kalavský, grodecký). Zvláštní postavení a vlastní sněm mělo panství Chotěbuz jako braniborské léno v čele s fojtem, od roku 1492 hejtmanem.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Prameny pro poznání správního vývoje se v tomto období začínají měnit; prvořadý význam získávají sněmovní usnesení a nejrůznější normativní prameny ať vzešlé z činnosti sněmů nebo dalších institucí nebo přímo krále. Písemnosti českých zemských sněmů jsou pro starší období vydány FRANTIŠKEM PALACKÝM v *Archivu českém* (AČ) IV-VI (*Akta veřejná a sněmovní z let 1453-1509*), Praha 1856, 1862, 1872, na ně navazuje edice *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu,* pro období do roku 1620 jde o svazky I-XV (s mezerami), vycházející mezi lety 1877-1939, editoři svazků XI-XV (pro dobu od roku 1605) byli KAMIL KROFTA, JAN BEDŘICH NOVÁK, MILOSLAV VOLF a BEDŘICH JENŠOVSKÝ. Moravský sněmovní materiál shrnuje edice FRANTIŠKA KAMENÍČKA, *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství Moravském od počátku 15. století až po přijetí krále Ferdinanda za markrabí moravského roku 1527,* zahrnutá v AČ, X-XI, Praha 1890-1892, a na ni navazující *Zemské sněmy a sjezdy moravské,* I-III, Brno 1900-1905, téhož autora.

Nejstarší české zemské zřízení, vladislavské, je vydáno v AČ V, Praha 1862, FRANTIŠKEM PALACKÝM, zřízení 16. století vydali JOSEF JIREČEK - HERMENEGILD JIREČEK, *Zřízení zemská království českého XVI. věku,* Praha 1882 (CIB, IV, 1). První moravské zřízení vydal FRANTIŠEK ČÁDA, *Zemské zřízení moravské z roku 1535, spolu s tiskem roku 1562 nově vydaným,* Praha 1937. ERICH ŠEFČÍK (ed-), *Zemské zřízení těšínského knížectví z konce 16. století.* Český Těšín 2001;

Stálý význam si zachovávají rovněž edice desk zemských i dvorských; z českých desk zemských jsou vedle edice JOSEFA EMLERA, *Pozůstatky desk zemských království českého roku 1541 pohořelých,* I-II, Praha 1870-1872, vydány jen ANNOU VAVROUŠKOVOU dva svazky desk trhových, *Desky zemské království českého,* ř. I Kvaterny trhové, sv. 1-2 z let 1541-1543, Praha 1935-1941. Lépe jsou zpracovány desky zemské moravské, brněnskou řadu vydali TOMÁŠ KALINA a MILOSLAV ROHLÍK, *Moravské zemské desky,* sv. II-III, Brno 1950, Praha 1957 (pro období 1480-1641, I. sv. srov. u kap. III), řadu olomouckou z téhož období vydal FRANTIŠEK MATĚJEK, sv. II-III, Brno 1948-1953; půhonné desky dospěly ve vydávání obou řad jen do přelomu 15. a 16. století v edici VINCENCE BRANDLA - BERTHOLDA BRETHOLZE, *Knihy půhonné a nálezové,* IV-VII, Brno 1881-1911 (pro období let 1459-1503 v brněnské řadě, 1463-1494 v olomoucké řadě). Z opavských desk vydal JAN KAPRAS *Pozůstatky knih zemského práva knížectví Opavského,* I-II (pro léta 1413-1536), Praha 1906-1908, MILOSLAV ROHLÍK, *Opavské zemské desky,* Knihy zadní 1537-1613, Opava 1961. Z krnovských jen JOSEF ZUKAL, *Nejstarší registr zemského práva krnovského* (kniha půhonná z let 1498-1508), VMO 18, 1910, s. 17-24.

Z desk dvorských se týká tohoto období už jen poslední ze svazků vydaných GUSTAVEM FRIEDRICHEM, *Druhá kniha půhonná z let 1407-1530,* Praha 1944, a *Čtvrtá kni-*

v čele s hejtmanem podřízeným fojtovi. Byly to celky nejen vojenské, ale i soudní a správní a přecházelo na ně i bernictví.

V **Dolní Lužici** v 15. století trvalo roztříštění do panství a městských vikpildů. V 16. století se opět pro berní a vojenské účely vytvořilo pět krajů (lukovský, gubínský, lubínský, kalavský, grodecký). Zvláštní postavení a vlastní sněm mělo panství Chotěbuz jako braniborské léno v čele s fojtem, od roku 1492 hejtmanem.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Prameny pro poznání správního vývoje se v tomto období začínají měnit; prvořadý význam získávají sněmovní usnesení a nejrůznější normativní prameny ať vzešlé z činnosti sněmů nebo dalších institucí nebo přímo krále. Písemnosti českých zemských sněmů jsou pro starší období vydány FRANTIŠKEM PALACKÝM v *Archivu českém* (AČ) IV-VI (*Akta veřejná a sněmovní z let 1453-1509*), Praha 1856, 1862, 1872, na ně navazuje edice *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu,* pro období do roku 1620 jde o svazky I-XV (s mezerami), vycházející mezi lety 1877-1939, editoři svazků XI-XV (pro dobu od roku 1605) byli KAMIL KROFTA, JAN BEDŘICH NOVÁK, MILOSLAV VOLF a BEDŘICH JENŠOVSKÝ. Moravský sněmovní materiál shrnuje edice FRANTIŠKA KAMENÍČKA, *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství Moravském od počátku 15. století až po přijetí krále Ferdinanda za markrabí moravského roku 1527,* zahrnutá v AČ, X-XI, Praha 1890-1892, a na ni navazující *Zemské sněmy a sjezdy moravské,* I-III, Brno 1900-1905, téhož autora.

Nejstarší české zemské zřízení, vladislavské, je vydáno v AČ V, Praha 1862, FRANTIŠKEM PALACKÝM, zřízení 16. století vydali JOSEF JIREČEK - HERMENEGILD JIREČEK, *Zřízení zemská království českého XVI. věku,* Praha 1882 (CIB, IV, 1). První moravské zřízení vydal FRANTIŠEK ČÁDA, *Zemské zřízení moravské z roku 1535, spolu s tiskem roku 1562 nově vydaným,* Praha 1937. ERICH ŠEFČÍK (ed-), *Zemské zřízení těšínského knížectví z konce 16. století.* Český Těšín 2001;

Stálý význam si zachovávají rovněž edice desk zemských i dvorských; z českých desk zemských jsou vedle edice JOSEFA EMLERA, *Pozůstatky desk zemských království českého roku 1541 pohořelých,* I-II, Praha 1870-1872, vydány jen ANNOU VAVROUŠKOVOU dva svazky desk trhových, *Desky zemské království českého,* ř. I Kvaterny trhové, sv. 1-2 z let 1541-1543, Praha 1935-1941. Lépe jsou zpracovány desky zemské moravské, brněnskou řadu vydali TOMÁŠ KALINA a MILOSLAV ROHLÍK, *Moravské zemské desky,* sv. II-III, Brno 1950, Praha 1957 (pro období 1480-1641, I. sv. srov. u kap. III), řadu olomouckou z téhož období vydal FRANTIŠEK MATĚJEK, sv. II-III, Brno 1948-1953; půhonné desky dospěly ve vydávání obou řad jen do přelomu 15. a 16. století v edici VINCENCE BRANDLA - BERTHOLDA BRETHOLZE, *Knihy půhonné a nálezové,* IV-VII, Brno 1881-1911 (pro období let 1459-1503 v brněnské řadě, 1463-1494 v olomoucké řadě). Z opavských desk vydal JAN KAPRAS *Pozůstatky knih zemského práva knížectví Opavského,* I-II (pro léta 1413-1536), Praha 1906-1908, MILOSLAV ROHLÍK, *Opavské zemské desky,* Knihy zadní 1537-1613, Opava 1961. Z krnovských jen JOSEF ZUKAL, *Nejstarší registr zemského práva krnovského* (kniha půhonná z let 1498-1508), VMO 18, 1910, s. 17-24.

Z desk dvorských se týká tohoto období už jen poslední ze svazků vydaných GUSTAVEM FRIEDRICHEM, *Druhá kniha půhonná z let 1407-1530,* Praha 1944, a *Čtvrtá kni-*

ha provolací z let 1453–1480, AČ, XXXVII, Praha 1944 (vydání desk pro Slánský kraj končí rokem 1456), z písemností menších manských soudů vydal JOSEF NOVÁČEK, *Trutnovské desky manské 1455–1575* v AČ, XV, s. 344–508. JAROMÍR ČELAKOVSKÝ vydal *Registra soudu komorního (1472–1526)*, AČ, VII–XIII, XIX, XXII–XXIII, Praha 1887–1919.

Vydání panovnických listin je jen zčásti suplováno edicemi panovnických register od AUGUSTA SEDLÁČKA, *Zbytky register králů římských a českých z let 1361 až 1480*, Praha 1916, po *Registra krále Vladislava II. z let 1498–1502*, vydaná JOSEFEM TEIGEM v AČ, XVIII, Praha 1900; volně lze přiřadit i edici korespondence Ferdinanda I., vydanou WILHELMEM BAUEREM, *Die Korrespondenz Ferdinands I.*, I., Wien, 1912, a TÝŽ – ROBERT LACROIX, *Die Korrespondenz Ferdinands I.*, II, Wien 1937–1938.

Poměrně početné jsou edice korespondence předních představitelů české a moravské šlechty (v AČ), pro správní vývoj využitelné však pouze okrajově.

Významné místo ale zaujímají památky právní, především *M. Viktorina Kornela ze Všehrd O právích země české knihy devatery*, vydal HERMENEGILD JIREČEK, Praha 1874, a pro Moravu *Kniha Tovačovská* a málo mladší *Kniha Drnovská*, obě vydány VINCENCEM BRANDLEM, Brno 1868.

Vydané prameny ovšem tvoří jen zlomek pramenů existujících, archivní fondy, především centrálních institucí, jsou dosud využity literaturou jen zčásti. Typově novým pramenem 16. století jsou instrukce vydávané panovníkem pro jeho úřady, stanovící složení, kompetenci, činnost a často detailní vyřizování agendy jednotlivých úřadů. Instrukce jsou často vydány nebo alespoň podrobně interpretovány v literatuře zabývající se příslušným úřadem, jeho dějinami a činností.

Literatura: Zevrubnou historickou syntézu pro toto období představují *České dějiny* III, 1–4, tj. RUDOLF URBÁNEK, *Věk poděbradský* 1–4, Praha 1915–1962, a JOSEF JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská I*, 1, Praha 1971 (2. vyd.), T. 2, Praha 1984, ve volné návaznosti a populárněji TÝŽ, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987; nejnověji *Rudolf II. a Praha. Císařský dvůr a rezidenční město jako kulturní a duchovní centrum střední Evropy, Praha — Londýn — Milán* 1997, statě sborníku, vydaného při příležitosti rudolfinské výstavy, jsou pojaty široce kulturně- a umělecko historicky, zasahují do správních dějin především postižením panovnického dvora a některých aspektů městského života. Jagellonskou epochu zpracovala široce pojatá historická syntéza JOSEFA MACKA, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*, I–IV, Praha 1992–1999, jež dává pro dějiny správy dobře poznat mocensko-politické a společenské pozadí vývoje tohoto období, předbělohorské období zase PETR VOREL, *Velké dějiny zemí koruny české VII. 1526–1618*, Praha 2005.

Stručný, ale výstižný souhrn, který věnuje pozornost i správní situaci, napsal JOSEF PETRÁŇ, *Stavovské království a jeho kultura v Čechách 1471–1526*, in: Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526), Praha 1978. Vývoje stavovství a politické moci si zevrubně všímá JOSEF VÁLKA, *Dějiny Moravy* I (do 1526), II (1526–1740), Brno 1991, 1996. Vznikem a konstituováním nadnárodní habsburské monarchie se též zabýval ROBERT J.W. EVANS, *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003.

Speciální literatura týkající se otázek, jež sledují dějiny správy, se vztahuje k několika okruhům. Značná pozornost je přirozeně věnována otázkám vývoje stavovství v tomto období, nejnověji ZDENĚK VYBÍRAL, *Stavovské dějiny moci v českých zemích na prahu novověku. Nové cesty ke starému tématu*, ČČH 99, 2001, s. 725–759; TÝŽ, *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*, České Budějovice 2005. Řadu studií věnoval této problematice JAROSLAV PÁNEK, *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a v první polovině 16. století*, FHB, 4, 1982, s. 179–217, a navazující stať TÉHOŽ *Stavovství v předbělohorské době*, FHB, 6,

1984, s. 163–219; toto číslo sborníku bylo věnováno převážně otázkám stavovství stejně jako 11. číslo problematice předbělohorské doby; zde je důležitá stať PÁNKOVA, *Politický systém předbělohorského státu (1526–1620)*, FHB, 11, 1987, s. 41–101. Též *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*, hrsg. JOACHIM BAHLCKE – HANS-JÜRGEN BÖMELBURG – NORBERT KERSKEN, Leipzig 1996, kde srovnávací studie sborníku postihly ve správní linii dvorské a zemské úředníky a politiky (Jaroslav Pánek), regionální úředníky (Václav Bůžek) a postavení nižší šlechty v politické kultuře (Norbert Kersken), JAROSLAV PÁNEK, *K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii*. 1989 [vyd. 1991], č. 3, s. 75–85. (=Studia historica 36: Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století).; Otázce uzavírání stavu nižší šlechty speciální studii věnoval VÁCLAV KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu v zemích českých a rakouských na počátku novověku*, ČAŠ, 6, 1928, příbuznou problematiku sledoval MOJMÍR ŠVÁBENSKÝ, *Knihy přijímání do rytířského stavu Moravského markrabství*, in: Josef Pilnáček: Neznámé rody a znaky staré Moravy, Brno 1983, s. 250–267, VÁCLAV BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech*, Praha 1996.

Prvnímu ze zemských úřadů českých věnovala studii VĚRA KOSINOVÁ, *Nejvyšší úřad purkrabský ve zřízeních zemských*, in: Od pravěku k dnešku I, Praha 1930, s. 353–382. K zemskému právu, a tím k činnosti zemského soudu alespoň RUDOLF RAUSCHER, *O nálezech zemského soudu českého v XVI. století*, SVPS, 33, 1933, s. 134–146, a souhrnná publikace KARLA MALÉHO, *Trestní právo v Čechách v 15.–16. století*, Praha 1979. Moravy se týká speciální studie HANA JORDÁNKOVÁ – LUDMILA SULITKOVÁ, *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*, ČMM, 113, 1994, s. 235–260.

Pro další typy centrálních soudů jsou k dispozici jednotlivé studie: JAROMÍR ČELAKOVSKÝ, *Soud komorní za krále Vladislava II.*, Praha 1895, VÁCLAV SCHULZ, *Příspěvky k dějinám soudu komorního Království českého z let 1526–1627*, Praha 1904, v nedávné době MICHAL DRAGOUN – PETR MAŤA, *Komorní soud za Vladislava Jagellonského (1471–1488)*, SAP, 47, 1997, s. 255–292. Stať posouvá počátky komorního soudu až do doby Jiřího z Poděbrad a jeho institucionalizaci do roku 1467, a PETR KREUZ, *Postavení a působnost komorního soudu v soustavě českého zemského trestního soudnictví doby předbělohorské v letech 1526–1547*, Praha 2000, která je syntézou na základě zpracování register komorního soudu této doby; ZDENĚK KRISTEN, *Soud dvorský a jeho knihy za krále Ladislava*, Praha 1931. Ke speciálním soudům, od nichž bylo teoreticky možné odvolání k soudu dvorskému EVA ŠIMICOVÁ, *Křivoklátská manská kniha z let 1454–1566*, Rakovnický historický sborník 5, 2004, s. 23–82. (V těchto případech jde často o práce diplomatické, které se rovněž věnují otázkám správy. Pro studium dějin správy jsou využitelné všechny práce diplomatického charakteru, věnující se některému speciálnímu druhu knih nebo některé kanceláři; o nich blíže ve skriptech *Česká diplomatika do roku 1848*, Praha 1971, 1984, vždy u příslušných oddílů.) Dále JIŘÍ VESELÝ, *O soudu hejtmanství německých lén. (Příspěvek ke kapitole o soudnictví ve starém českém státě)*, PHS, 16, 1971, s. 113–124, a TÝŽ, *O přenesení působnosti hejtmanství německých lén na apelační soud na Hradě pražském*, PHS, 26, 1984, s. 73–92; k apelačnímu soudu srov. KAROLÍNA ADAMOVÁ, *Apelační soud v českém království v letech 1548–1651*, in: Pocta akademiku Vaněčkovi k sedmdesátým narozeninám, Praha 1975, s. 101–112, a starší práci VÁCLAVA ZDEŇKA, *Dějiny král. apelačního soudu na Hradě pražském, nyní vrchního soudu v Praze od roku 1548–1933*, Praha 1933, nověji též sborník příspěvků *Stavovský odboj roku 1547*, Pardubice 1999, kde jednotlivé statě zasahují do centrální správy (apelační soud) a správy jednotlivých měst, MARIE RYANTOVÁ, *Ladislav II. Popel z Lobkovic jako první president apelačního soudu. Stavovský odboj roku 1547*, Pardubice 1999, s. 185–204.

K charakteru a omezení královské moci kromě všech prací týkajících se stavů speciálně RUDOLF RAUSCHER, *Volební kapitulace a korunovační reversy panovníků ve státech střední Evropy*,

Bratislava 1925, a k české situaci speciálně B. VOBORNÍK, *Královská pravomoc v Čechách v období státu stavovského se zvláštním zřetelem k 16. století,* Bratislava 1931, v širokých souvislostech charakteru státní moci ALOIS MÍKA, *Stoletý zápas o charakter českého státu 1526–1627,* Praha 1974, srov. též diskusi o tzv. centralizující se monarchii ve středověku, kterou vedli VLADIMÍR PROCHÁZKA – KAREL MALÝ – VALENTIN URFUS v časopise Právník, 99, 1960, s. 144–157, 358–362 a 672–674. Obsáhlý sborník *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619),* edd. KAREL MALÝ – JAROSLAV PÁNEK, Praha 2001, postihuje nejrůznější aspekty právní a správní situace v zemích České koruny počátkem novověku a zřízení samého. O pojetí a postavení českého státu THOMAS WINKELBAUER, Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, B. I, Wien 2003; JOACHIM BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstand. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619),* München. O poměru k říši PETR VOREL, *Říšské sněmy a jejich vliv na vývoj zemí Koruny české v letech 1526–1618,* Pardubice 2005.

Zástupné vládě královské v Čechách věnoval rozsáhlou studii FRANTIŠEK ROUBÍK, *Místodržitelství v Čechách v letech 1577–1749,* SAP, 17, 1967, s. 539–603, její těžiště je ovšem v mladším období; totéž platí o dvou pracích týkajících se úřadu prokurátora: JAROSLAV DEMEL, *Dějiny fiskálního úřadu v zemích českých,* I, Praha 1905, a novější JAROSLAV DŘÍMAL, *Královský prokurátor a jeho úřad do roku 1745,* SAP, 19, 1969, s. 348–385.

K oběma hlavním regálům srov. přehledné články JAROSLAVA POŠVÁŘE, *Horní regál a jeho vývoj v českých zemích,* Numismatický časopis, 20, 1951, s. 17–26, a TÝŽ, *Mincovní regál v českých zemích,* Moravské numismatické zprávy 1960, č. 7, s. 37–45. Poměrně rozsáhlou literaturu k vývoji měny a organizaci mincovnictví včetně jednotlivých mincoven srov. v bibliografii k numismatice ve *Vademecum pomocných věd historických,* IVAN HLAVÁČEK – JAROSLAV KAŠPAR – ROSTISLAV NOVÝ, Praha 1988 (další vydání vyšla v letech 1993, 1997 a 2002). K postavení a vývoji mincmistra VÁCLAV LUKÁŠ, *Počátky úřadu nejvyššího mincmistra Království českého,* Numismatický sborník, 6, 1960, s. 169–206, a TÝŽ, *Instrukce Ferdinanda I. pro nejvyššího mincmistra Království českého,* NS, 7, 1962, s. 215–228. Celý vývoj českého mincovnictví od roku 1300 v širších souvislostech podává nejnověji PETR VOREL, *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích,* 2. vydání, Praha 2004. Přehledný vývoj celního regálu podává *Celnictví v Československu. Minulost a přítomnost,* kolektiv autorů, Praha 1982. Přehledné práce o bernictví tohoto období jsou obě již starší: ČENĚK KLIER, *Berně království českého po válkách husitských do věku Jagellonců,* ČČM, 79–81, 1905–7, a OTTO PLACHT, *České daně roku 1517–1651,* Praha 1924; k těmto základním studiím srov. MILOSLAV VOLF, *Nástin správy české berně v době předbělohorské,* in: Sněmy české, XI–2, Praha 1941. Nověji pro Moravu TOMÁŠ KAHUDA, *K moravské zemské berní správě v době předbělohorské,* in: Nový Mars Moravicus, Brno 1999, s. 307–318.

Otázkám hospodářské správy a její reformy věnoval stať JAN MORÁVEK, *Před vznikem dvorské komory (1519–1526),* in: Od pravěku k dnešku I, Praha 1930, s. 383–404, pro poměry českého státu je základní VÁCLAV PEŠÁK, *Dějiny královské české komory od roku 1527,* SAMV, 3, Praha 1930; nověji se otázkám finanční správy věnoval MILOSLAV VOLF, *Královský důchod a úvěr v XVI. století,* ČČH, 48–49, 1947–1948, s. 119–171, a zvláště TÝŽ, *Dvorská komora a české finance před Bílou horou a po ní,* SAP, 30, 1980, s. 62–109; obě statě spojují otázky správní se zřetelem k hospodářským dějinám, zatímco LUDMILA KUBÁTOVÁ, *K otázkám ústřední a české zemské finanční správy v 16. až 18. století,* SAP, 25, 1975, s. 95–142, se soustřeďuje především na správní záležitosti.

Hlavní údaje finanční správy českého státu a ovšem všechny centrální habsburské úřady zevrubně zpracovává I. díl základního díla *Die österreichische Zentralverwaltung,* autoři

THOMAS FELLNER - HEINRICH KRETSCHMAYR, I, 1-I, 3, Wien 1907, o habsburských financích nejnověji THOMAS WINKELBAUER v cit. díle, s. 449–530.

Pro význam a postavení české královské kanceláře mimo literaturu diplomatickou srov. VÁCLAV VOJTÍŠEK, *Vývoj královské české kanceláře,* in: Výbor rozprav a studií, Praha 1953, s. 501-517, dále JAROSLAV KOLLMANN - KAREL BERÁNEK, *Česká dvorská kancelář (1293) 1523-1749, Inventář*, Praha 1966, kromě vlastního inventáře fondu především úvodní stať, a podobně DAGMAR CULKOVÁ-STUCHLÍKOVÁ, *Morava. Moravské spisy české kanceláře a české komory (1507) 1527-1625 (1750). Katalog* I-II, Praha 1962; k detailnějším otázkám JOSEF BOROVIČKA, *Pád Želinského. Obsazení nejvyšších zemských úřadů v Čechách v letech 1597-1599,* ČČH, 28, 1922, s. 277-304, a TÝŽ, *Počátky kancleřování Zdeňka z Lobkovic,* in: Sborník Gustavu Friedrichovi, Praha 1931, s. 435-455.

Poměrně značná pozornost byla věnována problematice sněmů; z přehledných prací je nejnovější JAROSLAV PÁNEK, *Český a moravský zemský sněm v politickém systému České koruny doby předbělohorské (1526–1620),* in: Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku, Opole 2000, s. 31–47. Hodnotu si stále zachovává KAMIL KROFTA, *Sněmy české,* XI, Praha 1911 (úvod k edici) a TÝŽ, *Byli jsme za Rakouska,* Praha 1936. Vymezený časový úsek zpracovává JAN PELANT, *České zemské sněmy v letech 1471-1500,* SAP, 31, 1981, s. 340-417 (k tomu srov. recenzi K. Malého v PHS, 26, 1984, s. 247-248), dále FRANTIŠEK HNÍDEK, *Sněm český za Ferdinanda I.,* Praha 1905. Pokusům o shromáždění stavů více zemí jsou věnované statě: KAMIL KROFTA, *Snahy o společný sněm zemí domu rakouského v letech 1526-1848,* Praha 1917, VÁCLAV VANĚČEK, *Tři druhy stavovských shromáždění v českém státě 16. století,* PHS, 4, 1958, s. 244-249, a speciálně ke konfederacím BEDŘICH JENŠOVSKÝ, *O stavovských konfederacích v českém povstání,* in: Sborník J. B. Novákovi, Praha 1932, s. 495-505, dále R. STANKA, *Die böhmischen Confőderationsankte von 1619,* Berlin 1932; nově JOSEF VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě),* FHB, 10, 1986, s. 333-349, paralelně též KAROLÍNA ADAMOVÁ, *K otázce konfederačních snah v českém státě na počátku 17. století,* PHS, 27, 1986, s. 57-96, JOACHIM BAHLCKE, Konföderation und Widerstand. Die politischen Beziehungen der böhmischen und mährischen Ständegemeinde vom Bruderzwist bis zum Aufstand gegen Habsburg (1608–1619), FHB 13, 1990, s. 235–288. a z širšího aspektu KAREL MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání,* FHB, 8, 1985, s. 63-88.

K vývoji krajů s přesahem do staršího, a hlavně mladšího období: BOHUŠ RIEGER, *Zřízení krajské v Čechách,* I-II, Praha 1894, a JAROSLAV MACEK - VÁCLAV ŽÁČEK, *Krajská správa v českých zemích a její archivní fondy (1605-1868),* Praha 1958. K speciálnímu manskému zřízení na Trutnovsku DANIEL DOLEŽAL, *Trutnovská manská soustava a její kniha z let 1480-1539,* SAP, 42, 1992, s.202-260.

K poměrům v ostatních vedlejších zemích JOACHIM BAHLCKE, *Das Herzogtum Schlesien im politischen System der Böhmischen Krone,* Zeitschrift für Ostforschung 44, 1995, č. 1, s. 27-55; RADEK FUKALA, *Stavovská politika na Opavsku v letech 1490-1631,* Opava 2004; KARLHEINZ BLASCHKE, *Verfassung und Gesellschaft in der Oberlausitz zwischen 1526 und 1635,* in: Welt - Macht - Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526-1635. Zittau 2002, s. 89-96.

7.

Období od Bílé hory do nástupu Marie Terezie (1620–1740)

BÍLÁ HORA ZNAMENALA ZÁKLADNÍ PŘELOM nejen v našich národních dějinách, nýbrž i v dějinách správy, do které pronikaly některé nové rysy. Důsledkem byla i refeudalizace projevující se v upevnění feudálních vztahů. Masy poddaného rolnictva byly uvrženy do stavu, který bývá označován jako zostřené poddanství nebo druhé nevolnictví.

Bělohorskou porážkou českého stavovského povstání byly dány předpoklady **k omezování stavovských práv a ke vzrůstu absolutistické moci panovníka**. Tento proces byl podporován oktrojovaným *Obnoveným zřízením zemským,* které bylo vydáno v roce 1627 pro Čechy a v roce 1628 pro Moravu, kdežto v ostatních vedlejších zemích – na Opavsku, Krnovsku – platilo do roku 1671 ještě staré moravské zemské zřízení a také v ostatních slezských knížectvích se ještě udrželo většinou předbělohorské právo. Těžkou ránou pro češtinu bylo **zrovnoprávnění němčiny s češtinou** v zemské správě. Nová šlechta neměla nyní žádné důvody učit se česky a nejen zemská, ale i patrimoniální správa se rychle poněmčovala. Český úřední překlad Obnoveného zřízení zemského pro Čechy nebyl v roce 1627 ani vytištěn, pro Moravu bylo vyhlášeno jen německy a český překlad byl pořízen pouze soukromou péčí. V roce 1640 byla pro Čechy a v roce 1650 pro Moravu souborně vydána řada německých vysvětlivek a dodatků k Obnovenému zřízení zemskému jako tzv. *Deklaratoria a novely.* Pokus o revizi Obnoveného zřízení zemského, k němuž došlo v roce 1723, po přijetí pragmatické sankce ztroskotal.

Výhradním zákonodárcem se stal v podstatě **panovník,** úplné prosazení absolutismu a postátnění správy se však podařilo teprve Marii Terezii. Český trůn se stal **dědičným** v habsburské dynastii a odpadlo přijímání nového krále stavy. V roce 1708 v souvislosti s nebývalým vzrůstem hohenzollernského vlivu na úkor vlivu habsburského došlo usnesením říšského sněmu k tzv. readmisi českého hlasu. V roce 1713 prosadil Karel VI. celkem hladce *pragmatickou sankci,* podle níž byly všechny habsburské země nedílné a dědičné v habsburském rodě. Dědičný nárok měli především mužští potomci Karla VI. podle primogenitury a v pořadí linií. Kdyby panovník neměl mužské potomky, měly nastoupit na trůn dcery Karlovy a jejich potomstvo, popřípadě dcery předcházejícího panovníka a jejich potomstvo. Český, moravský a slezský zemský sněm přijaly pragmatickou sankci jako vládní předlohu v roce 1720 bez námitek.

Po Bílé hoře stoupal význam **centrálních habsburských úřadů**, přestože nebyly v přímém státoprávním spojení s českým státem a jejich rozhodnutí se dostávala do českého státu jen buď jako rozhodnutí královo, nebo prostřednictvím české dvorské kanceláře.

Za Ferdinanda II. procházely všechny důležitější státní věci **tajnou radou,** která za tohoto panovníka nabyla největšího významu. Její usnesení měla charakter nejen poradní, nýbrž přímo rozhodující. Její složení se ustálilo tak, že v ní byly zastoupeny všechny nejvyšší úřady a český stát zde zastupoval nejvyšší český kancléř. Za Ferdinanda III. klesl význam tajné rady tím, že jednak vzrůstal osobní vliv panovníka, jednak byl zvyšován počet členů tajné rady, takže za Leopolda I. to byl již šedesátičlenný sbor. Vlastní jednání se proto již nedála v plénu, nýbrž v různých komisích, konferencích nebo deputacích. Největšího významu z nich nabyla **tajná konference** zřízená v roce 1669 a sestávající z malého počtu osob; měla se radit a usnášet v „nejtajnějších věcech", kterými se rozuměly v první řadě zahraniční záležitosti. Tajná rada se omezovala na projednávání právních záležitostí. Tajná konference se ale pro řešení jí přikázaných úkolů ukázala také jako těžkopádná a v praxi se rozpadala do komisí pro jednotlivé záležitosti. Leopold I. přestal plenární zasedání svolávat a Josef I. tajnou konferenci vůbec zrušil. Na její místo nastoupilo sedm komisí tvořených třemi až pěti tajnými rady, a to pro říšské záležitosti, pro věci anglické, francouzské a holandské, dále španělské, italské a švýcarské, pro *turcica* a pro *politico-militaria*. Ke koordinování zahraniční politiky byli zváni k sezení komisí nejvyšší hofmistr a jeden ze dvou rakouských dvorských kancléřů. Ani tím však nebylo dosaženo jednoty, Josef I. proto v roce 1709 opět obnovil tajnou konferenci jako stálý orgán, který byl ale tvořen jen osmi rady. Konference měla podle své instrukce radit císaři v zahraničněpolitických otázkách a v otázkách vedení války. Tajnou konferenci si ponechal i Karel VI. a roku 1721 jí dal nový řád. Okruh její působnosti zahrnoval především zahraniční věci, ale i věci vnitřní, o jejichž přikázání konferenci rozhodoval panovník. V této podobě trvala tajná konference do roku 1749.

S tajnou radou úzce souvisela **rakouská dvorská kancelář,** která byla zřízena v roce 1620 nejprve jako expediční orgán pro alpské země a později byla přeměněna v nejvyšší správní a soudní orgán těchto zemí. Josef I. jí přikázal i vedení některé diplomatické korespondence a kancelář tím nabyla významu i pro český stát. Zvýšení její váhy v oblasti zahraniční politiky nastalo, když za Karla VI. v roce 1720 v ní byla utvořena dvě samostatná oddělení pod dvěma kancléři, z nichž první převzalo všechny zahraniční věci, zvláště celou zahraniční korespondenci, a potom i věci společného dvora.

Dvorská válečná rada nebyla ještě ani v této době centralizovaným orgánem vojenské správy, do které v politickém a hospodářském ohledu zasahovali stavové. Ve finančním ohledu byla dvorská válečná rada vázána na spolupráci s dvorskou komorou a s generálním válečným komisariátem, kterému příslušelo veškeré *oeconomicum* válečnictví a který byl podřízen jak dvorské válečné radě, tak i dvorské komoře. Do kategorie centrálních dvorských úřadů se dostala dvorská válečná rada teprve v roce 1746. Vojenská správa byla neschopná činit rychlá rozhod-

nutí a vynutit jejich prosazení a situace se stávala téměř beznadějnou zřízením deputace, jejímž hlavním úkolem bylo financování válečných požadavků. Do válečnictví tak zasahovaly již čtyři úřady: dvorská válečná rada, dvorská komora, generální válečný komisariát a deputace. Když stanul v roce 1703 v čele dvorské válečné rady princ Evžen Savojský, byla naděje, že bude mít dostatečný vliv, aby oprostil svůj úřad od balastu byrokratické přeorganizovanosti. Brzdící spojení s dvorskou komorou se však nepodařilo odstranit ani jemu.

Deputaci vytvořil Leopold I. v roce 1697, když vyňal z působnosti konference komplikovanou a právě tehdy velmi důležitou skupinu agend, totiž krytí vojenského rozpočtu, rekrutování vojska a doplňování stavu koní. Protože válečný rozpočet byl kryt hlavně přímými daněmi, které schvalovali stavové, leželo v rukou deputace vlastně obhospodařování veškerých přímých daní.

Skutečnost, že pro jednu, a to nejdůležitější součást státních financí byl v roce 1697 zřízen vlastní úřad, ukazuje, že stará finanční správa, která byla představována zejména **dvorskou komorou,** v této době již nedostačovala. Dvorská komora se po roce 1620 rychle rozrůstala na úkor komor v jednotlivých zemích. V jejím čele stál prezident a její složení bylo i nyní kolegiální. V roce 1705 sestávala dvorská komora již ze 73 radů, což vylučovalo jakékoliv plenární sezení, proto byl tento stav snížen na 32 radů. Pro české věci zde bylo **samostatné oddělení**, ze kterého byla začátkem 18. století vytvořena oddělení dvě – české a moravskoslezské – a později bylo různě experimentováno, až zůstalo při jednom oddělení pro český stát. V roce 1714 dostala komora nový vnitřní řád, podle kterého byly záležitosti rozděleny do osmi oddělení, zvaných **kamerální hlavní komise**. Za Leopolda I. význam dvorské komory vzrůstal inkamerací mnohých berní a dávek, to znamená, že některé nepřímé daně, které do té doby náležely ke stavovským financím, byly z moci stavů vyňaty a vyhrazeny panovníkovi.

Již při vzniku dvorské komory se počalo rozlišovat mezi příjmy z komorních statků a mezi příjmy, které byly vázány na stavovské svolení, tj. mezi *camerale* a *contributionale.* Od začátku 18. století spatřujeme i rozlišování mezi *camerale* a z něho se vydělivším *bancale.*

Contributionale se užívalo od 17. století výhradně ke krytí vojenských požadavků a je nutno znovu zdůraznit, že to byl výnos berní povolovaných panovníkovi každoročně stále ještě stavy na sněmech jednotlivých zemí. Před rokem 1748 sestávalo *contributionale* z *contributio pro militari ordinario* a *extraordinario*, z vojenského příspěvku a opevňovací kvóty, z hrací dávky, židovské daně a z daně z majetku a hlavy. *Bancale* tvořily především příjmy z jistých spotřebních daní a monopolů: nejvýnosnější byl výtěžek solního monopolu (spravovaly jej solní úřady a solní sklady), na druhém místě co do výnosnosti byla cla a mýta (pro jejich správu byly zřízeny celní a mýtní stanice, kterým byly nadřízeny inspektoráty), dále to byla daň z vývozu a dovozu dobytka a z jeho prodeje ve vnitrozemí, masný krejcar, který se vybíral z porážky dobytka, a vinný a pivní tác. Pokud šlo o účel, ke kterému bylo *bancale* používáno, byla to ta část státních důchodů, která byla určena k umořování státního dluhu a k vytváření úvěrové základny. *Camerale* sestávalo z tzv. povolené kvóty, z výnosu tabákového monopolu a z taneční dávky. Sloužilo

k úhradě výdajů spojených s vydržováním dvora a státní správy a správa těchto důchodů příslušela i nadále dvorské komoře. Dvorská komora spravovala od této doby jen *camerale*, kdežto pro ústřední i nižší správu *bancale* byly zřízeny nové úřady. Správa *contributionale* nepříslušela dvorské komoře ani předtím, neboť tyto berně povolované stavy vybírala v nejvyšší instanci a používala jich česká (případně pro rakouské země rakouská) dvorská kancelář.

Úvěrní funkci měla mít *Banco del giro*, která byla založena v roce 1703 ve Vídni. Banka však nesplnila očekávání a v roce 1706 ji nahradila **Vídeňská městská banka** (*Wiener Stadtbank*), která měla za úkol půjčovat levně státu. Mělo se to stát zřízením univerzální bankality vytvořené v roce 1714 současně s novou organizací dvorské komory. Jejím prvním úkolem bylo vedení a zajišťování **kreditní politiky**, bankalita ale převzala i jiné různé správní agendy, které byly do té doby přikázány dvorské komoře. Dluhy bankality však v roce 1721 musela převzít Vídeňská městská banka a bankalita dohrála svou roli státní kreditní instituce. Až do svého zrušení v roce 1745 zůstala v podstatě omezena na činnost státní ústřední pokladny. Vídeňská městská banka však působila dále a jejím státním vedoucím a dozorčím úřadem se stala **ministeriální bankodeputace**, která byla nezávislá na ostatních úřadech a také na osobě panovníka. Již dlouho před vládou Marie Terezie stála fakticky na stejné úrovni jako dvorská komora, i když její postavení jako nezávislého dvorského úřadu bylo výslovně potvrzeno teprve roku 1746. Konečným stabilizováním Vídeňské městské banky bylo tak odebráno dvorské komoře státní úvěrnictví. Kompetence mezi dvorskou komorou a bankalitou však nebyla přesně vymezena, což bylo příčinou častých kompetenčních sporů. V roce 1716 byla proto vytvořena **tajná finanční konference** k dozoru na Vídeňskou městskou banku a na univerzální bankalitu. Konference byla nadřazena oběma, ač to měl být jen poradní orgán panovníka pro všechny důležité finanční záležitosti bez výkonné moci, a působila do roku 1741.

Po zrušení bankality se státní finanční správa znovu soustředila v dvorské komoře. Vedle ní zůstala zachována bankodeputace.

Na Moravě byl zeměpanským finančním úřadem **královský rentovní úřad**, který se skládal z rentmistra a kontrolora, aby se nazývali rentovními úředníky. Rentovní úřad jednak spravoval část zeměpanských financí, jednak byl pokladnou. Část agendy mu ubyla v roce 1732 zřízením **bankální administrace,** když stejnojmenná administrace pro Čechy vznikla již v roce 1720. Bankálním administracím byla přidělena správa *bancale,* tj. solních a celních důchodků, dobytčí přirážky, masného krejcaru a pivního a vinného tácu. Moravský rentmistr se stal přísedícím bankální administrace v kontrabandních věcech, dřívější rentmistrovský úřad ale podržel až do jeho proměny v komorní a vojenskou výplatnu v roce 1749.

Výrazem pronikání merkantilistických myšlenek do státní ekonomické politiky bylo vytváření speciálních komerčních orgánů. V roce 1666 zřídil Leopold I. z podnětu národohospodáře Johanna Joachima Bechera **komerční kolegium** ve Vídni s působností pro rakouské a české země s výjimkou Uher. Instrukce je stavěla na roveň ostatním centrálním úřadům, nebylo v ní však řečeno, jak mělo kolegium svoje usnesení prosazovat. Úkolem nového úřadu bylo „studium veškeré-

ho obchodu, vývoje cen a spotřeby, jakož i sledování a rozvoj živností jak cechovních, tak i kompanií". Duší kolegia byl s titulem císařského komerčního rady Becher, prezidentem se ale stal prezident dvorské komory Sinzendorf, a kolegium tak vyvíjelo jen nedostatečnou aktivitu. Nepříznivou roli sehrál i odpor kupců a stanovisko dvorské komory a dvorské kanceláře: tyto úřady nehodlaly na jedné straně pro komerční záležitosti nic učinit, na druhé straně se však nemínily dotyčných agend vzdát. Becherovy reformní návrhy nevedly k žádné změně, komerční kolegium se stalo prázdným pojmem a poslední zdánlivé známky života jevilo v roce 1678.

Pro dříve zvlášť neorganizovanou agendu byl tak zřízen ústřední úřad, jakýsi předchůdce pozdějšího ministerstva obchodu, nižší komerční úřady začaly však být vytvářeny teprve tehdy, když již byla činnost komerčního kolegia umrtvena. V Čechách vznikaly nejdříve ad hoc od konce 17. století **komise pro komerční záležitosti**. V roce 1699 to byla zvláštní deputace pro otázky obchodu, manufakturní výroby a navigace, v roce 1704 vznikla komise pro zvelebení a povznesení královských měst v Čechách a rovněž za Josefa I. byly zakládány v zemích stavovské **komerční deputace**. Jejich úkolem bylo pokračovat v podstatě na širším základě v práci započaté v Čechách v roce 1699 a v Praze fúzovala s touto deputací i zmíněná městská komise. V roce 1710 vznikla v Čechách komerční komise, a to již jako stálý orgán, která byla zvána od roku 1714 **merkantilní komise a komerční kolegium**. Do jejího čela byl v roce 1722 postaven majitel první koncentrované manufaktury na výrobu suken v Horním Litvínově hrabě Josef J. Valdštejn. V Brně působilo od roku 1732 **komerční kolegium nebo konses**. V letech 1723 a 1725 byly tyto komerční orgány opatřeny rozšířenými instrukcemi, které jim přikazovaly působit i na podporu vnitřního a zahraničního obchodu. Činnost komerčních orgánů byla přerušena rakouskou nástupnickou válkou a nově byly tyto instituce organizovány na zeměpanském podkladě za reforem v době Marie Terezie.

Nejdůležitějším úřadem českého státu byla **česká dvorská kancelář**. Ty články Obnoveného zřízení zemského, které se týkají české kanceláře, tvoří jakousi první instrukci pro kancelář jako celek. **Nejvyšší kancléř**, i když byl nadále vybírán z příslušníků panského stavu, stal se výlučně zeměpanským úředníkem, neboť vliv stavů na výkon jeho funkce prakticky odpadl. Odráží se to i v jeho titulu - není to již nejvyšší kancléř království českého, nýbrž nejvyšší kancléř krále českého. Oficiální označení kanceláře se rozšířilo o přívlastek „dvorská", který se sice objevoval již před rokem 1618, stavové jej ale pokládali za odporující zemskému zřízení. Podle Obnoveného zřízení zemského byl nejvyšší kancléř jmenován králem na pět roků, pak muselo být i ustanovení téže osoby obnoveno. Jak před Bílou horou, tak i nyní splývala česká dvorská kancelář do jisté míry - svými nejvyššími představiteli - s **českou dvorskou královskou radou**. Nejvyšší kancléř sám byl předním rádcem krále, jinak se však rada skládala vedle kancléře a místokancléře nikoli už z nejvyšších zemských úředníků, nýbrž z osob jmenovaných libovolně panovníkem, a to převážně z řad cizinců. I podle Obnoveného zřízení zemského byl nejvyšší kancléř v hodnostním pořadí teprve šestým nejvyšším

zemským úředníkem v Čechách, ve skutečnosti však zejména jeho stálá přítomnost u osoby panovníka způsobila, že se stal skutečně **nejdůležitějším a nejvlivnějším úředníkem České koruny**, prvním a také jediným ministrem českého státu, bez jehož kontrasignace nemělo platnost žádné královské nařízení týkající se českých zemí. Záleželo na osobnosti kancléřově, do jaké míry si získá vliv i na jiné otázky, například na zahraniční politiku. Hlavní věcí byla zásada, že český kancléř se ujímá všude práva a zájmů českého státu a jeho obyvatel a že jeho podpis zůstával stále zárukou zvláštního postavení českého státu. Je možno shrnout, že význam české dvorské kanceláře po Bílé hoře stoupl a kancléř se stal předním sloupem celistvosti českého státu a hlavním reprezentantem jeho státní svébytnosti. Od roku 1624 sídlila česká dvorská kancelář trvale ve Vídni a stala se jediným českým úřadem, který byl ve stálém a těsném styku s dvorem a jehož vliv i agenda podstatně vzrostly, neboť česká dvorská kancelář byla podle Obnoveného zřízení zemského nejvyšším orgánem správy a zároveň nejvyšším soudem všech zemí českého státu a měla nadřízené postavení nade všemi jeho úřady a soudy. Její kompetence byla tedy jednak správní, popřípadě ústavní, a jednak soudní. Vliv i agenda české dvorské kanceláře vzrostly též tím, že bylo zásadně připuštěno odvolání proti rozhodnutí všech nižších úřadů ke králi, a to například i od zemského soudu, což bylo nové zákonodárství, věci týkající se organizace úřadů, běžné správní věci, finanční záležitosti, personálie atd. Naopak všechny záležitosti, které přicházely z českých zemí králi, se soustřeďovaly v české dvorské kanceláři. Platilo to zejména o všech stížnostech, suplikách, revizích atd.

Na sklonku 17. století čítala česká dvorská kancelář i s nejvyšším kancléřem sedm členů, což nedostačovalo k soudním rozhodnutím, kde se požadovalo devítičlenné kolegium, proto byli v soudních věcech přibíráni cizí dvorští radové; rozhodnutí soudního kolegia podléhalo panovníkovu potvrzení. Na počátku 18. století za Josefa I. se vytvořilo v české dvorské kanceláři pět věcně-teritoriálních referátů v čele s tzv. tajnými dvorskými referendáři, a to 1) pro kontribuční záležitosti a jiná publica, 2) pro Čechy, 3) pro Slezsko s výjimkou Hlohovska, Svídnicka, Javornicka a Kladska, 4) pro knížectví hlohovské, svídnické, javornické a kladské a pro říšské záležitosti týkající se Čech a 5) pro Moravu. Teprve Karel VI. instrukcí z roku 1719 organizoval řádně „královskou českou dvorskou radu a kancelář" jakožto nejvyšší správní a soudní úřad českých zemí. Česká dvorská kancelář sestávala nyní z nejvyššího kancléře, kancléře, místokancléře, osmi radů, z nichž dva byli z panského stavu a šest ze stavu rytířského nebo učenců, a dále zde bylo několik sekretářů a množství kancelářského úřednictva. Zmíněných 11 úředníků tvořilo plénum kanceláře. Rozdělení agendy na pět referátů bylo zrušeno a místo toho došlo k důslednému rozdělení na politickou agendu (*publica*) a na soudní agendu (*judicialia*) jednotně pro celou oblast českého státu. Byly tak zřízeny dva senáty: **politický**, jehož členy byli místokancléř a dva radové, a **soudní**, skládající se z kancléře a ze šesti radů. Nejvyšší kancléř mohl předsedat střídavě oběma senátům a bylo mu uloženo střežit formální jednotu české dvorské kanceláře.

Nějakou dobu po Bílé hoře zůstal zachován celý **český královský dvůr**, který ovšem fungoval jen tehdy, když byl král v zemi. Později však, když král sídlil v zemi

stále méně, nebyly jednotlivé úřady královského českého dvora obsazovány, takže zanikly nebo byly proměněny v dědičné úřady v určitých šlechtických rodech, jako bylo dědičné hofmistrovství, číšnictví, kraječství, stolnictví, kuchmistrovství, korouhevnictví atd. Držitelé těchto dědičných dvorských úřadů vykonávali ovšem své funkce jen při korunovacích. Z volně obsaditelných dvorských úřadů se připomíná jako poslední maršálek začátkem 18. století a jen nejvyšší lovčí, jehož postavení bylo vůbec samostatné, existoval v království českém ještě po celé 18. století

Agenda **apelačního soudu** byla instrukcí z roku 1644 rozšířena i na jiné soudy českého státu než jen na městské, pokud neměly, jako například zemské soudy, privilegium inapelačnosti. V roce 1651 došlo k rozšíření působnosti tohoto soudu zrušením hejtmanství německých lén. Jeho agenda byla přenesena na apelační soud, lenní agenda zde však byla vedena odděleně od ostatní apelační agendy a měla i své zvláštní úředníky. Až do zřízení apelačního soudu v Brně v polovině 18. století zůstal pražský apelační soud centrální institucí České koruny.

U většiny **ostatních soudů**, jako například u menšího zemského soudu, u soudu nejvyššího purkrabího, u církevních soudů a u soudu univerzity, jež vycházely ze středověkého uspořádání, nenastaly závažnější změny.

Ráz všeho úřednictva se v českých zemích po Bílé hoře od základů změnil. Nejvyšší zemští úředníci v jednotlivých zemích českého státu stali se „královskými nejvyššími zemskými úředníky". Všichni přísahali pouze králi a jeho dědicům, nikoli také stavům. Ze starého stavovského režimu trvalo stále pouze to, že určité úřady zůstávaly i nyní vyhrazeny osobám z panského stavu a jiné příslušníkům rytířského stavu. Nejvyšší úředníci nebyli již jmenováni na doživotí, nýbrž, jak jsme to viděli u českého nejvyššího kancléře, jen na pět let. Král obsazoval úřady s radou, tj. podle návrhu dosavadních úředníků, tímto votem však nebyl nikterak vázán. V roce 1625 zrušil král úřady obou karlštejnských purkrabí a české korunovační klenoty umístil v chrámu sv. Víta. K nejvyšším zemským úředníkům byli zato připočteni **prezident nad apelacemi**, který byl vybírán z panského stavu, a **prezident české komory**; ten mohl být z panského nebo rytířského stavu. Úřad zemského maršálka byl omezen jen na Čechy a byl ještě nějakou dobu v této podobě dědičný v rodě Berků z Dubé, poté co byl bělohorskými konfiskacemi odňat pánům z Lipé. Když však tato větev Berků vymřela, byl i tento úřad obsazován volně. Pořadí nejvyšších zemských úředníků Království českého bylo nyní takové: **nejvyšší purkrabí**, který měl podle Obnoveného zřízení zemského znovu nejpřednější místo mezi královskými zemskými úředníky, mimoto byl předsedou zemského sněmu a zemského soudu a stal se také předsedou místodržitelské rady, tj. prvním místodržícím, dále to byli **nejvyšší zemský hofmistr**, který zároveň předsedal komornímu soudu, **nejvyšší zemský maršálek, nejvyšší zemský komorník, nejvyšší zemský sudí**, který předsedal rovněž zemského soudu, **nejvyšší kancléř, nejvyšší dvorský sudí**, který předsedal manskému soudu, **prezident rady nad apelacemi, prezident české komory, nejvyšší zemský písař, zemský podkomoří** a **purkrabí Hradeckého kraje.**

Na **Moravě** se počet úředníků změnil jen odpadnutím zemského maršálka. Úřady **zemského hejtmana, nejvyššího komorníka** a **nejvyššího sudího** zůstaly

vyhrazeny i nadále panskému stavu. **Podkomořský** úřad měl být obsazován střídavě osobami z panského a rytířského stavu a rytíři podrželi úřad **hofrychtéře,** který zanikl roku 1748, a **písařský** úřad. Po Obnoveném zřízení zemském velice poklesla moc podkomořího, z jehož moci se vymanily kláštery, které už nebyly pokládány za komorní statky a jejichž peněžní záležitosti obstarával na Moravě rentovní úřad. Působnost podkomořího se tak omezila na vrchní dozor nad hospodářstvím královských měst a na obnovování jejich rad a také to konečně zaniklo, když se podkomoří stal jako ostatní zemští úředníci přísedícím královského tribunálu.

U **menších zemských úředníků** zaznamenáváme navíc tu změnu, že byli na pouhý návrh větších úředníků jmenováni králem samým a úřad několika z nich vůbec zanikl.

V centrální **slezské** správě zemští úředníci s výjimkou jediného zemského hejtmana nebyli. Význam **zemského hejtmana** v této době neobyčejně vzrůstal zvláště novým způsobem hlasování ve slezském sněmu, kde měl hlas hejtmanův tutéž váhu jako celá sněmovní kurie a kde ještě s jednou kurií tvořil hejtmanův hlas většinu. Slezským zemským hejtmanem býval jmenován postaru vždy některý kníže a jestliže nebyl vhodný knížecí kandidát, býval jmenován někdo jiný jako pouhý direktor. Ze slezských knížectví zůstaly staré zemské úřady ve větší míře jen na Opavsku a Krnovsku, ale změnily svůj ráz v knížecí úřady.

Zemská správa v pobělohorském období byla uspořádána v českých zemích dvěma způsoby, z nichž jeden se uplatnil v Čechách a druhý na Moravě a ve Slezsku. Počáteční období těsně po Bílé hoře se však v jednotlivých zemích od sebe zásadně nelišilo.

V **Čechách** ustanovil bavorský vévoda Maxmilián 15. listopadu 1620 Karla z Lichtenštejna svým **plnomocným komisařem**, tedy zástupcem sebe jako císařského místodržitele, nikoliv jako zástupce panovníkova. Lichtenštejn vládl v Čechách dlouho jako zástupce bavorského vévody, potom jako plnomocný komisař a teprve 17. ledna 1622 byl jmenován **královským místodržitelem**, nikoli však ve smyslu staré české ústavy, nýbrž sám jako jediný vládce-diktátor, odpovědný jen císaři. Protože česká ústava takovýto druh správy neznala, jeho tituly se často měnily a mezi nimi se objevil taky **gubernátor**. K ulehčení Lichtenštejnovy péče o policii, spravedlnost a válečné věci nařídil císař 12. července 1624, aby si přibral k poradě o běžných věcech z nejvyšších zemských úředníků a z přísedících zemského soudu vždy šest osob, a to dva nejvyšší zemské úředníky a po dvou přísedících zemského soudu z panského a rytířského stavu. V komorní agendě měl přibrat k poradě i českou komoru. Když Lichtenštejn odjížděl počátkem roku 1625 do Vídně, pověřil správou země se souhlasem císaře **místodržící**, kteří začali od té doby zase pravidelně úřadovat. V červnu 1634 svěřil Ferdinand II. politickou, vojenskou, finanční i justiční správu Čech svému synovi králi Ferdinandu III., kterého jmenoval českým gubernátorem, ještě téhož roku se však ujali správy země znovu místodržící. Místodržící byli tehdy v úřadě již více než osm roků a domáhali se platu, což císař odmítl se skrytou výhrůžkou, že zajisté povedou správu země i nadále bezplatně společně, než aby musela být svěřena jedné osobě. Ferdi-

nand III. jmenoval po nástupu na trůn před svým odjezdem z Čech nejvyšší zemské úředníky znovu královskými místodržícími, a pokud se týkalo vojenských věcí, připojil k nim i hraběte de Marradas s hodnostním pořadím hned za nejvyšším purkrabím. Za výjimečných poměrů v srpnu 1639 byla svěřena politická a justiční správa země císařovu bratru velkoknížeti Leopoldu Vilémovi s titulem gubernátora v Čechách a s instrukcí vymezující jeho kompetenci. Vedle gubernátora zůstali ale ve funkcích i místodržitelé a již v dubnu 1640 odevzdal arcikníže správu země nejvyšším zemským úředníkům jako příštím místodržícím; totéž se opakovalo i roku 1642.

Místodržitelská kancelář se stala na rozdíl od předbělohorských poměrů personálně samostatnou institucí, nikoli již pobočkou královské kanceláře. Ačkoliv bylo pro místodržitelství vydáno několik instrukcí, všechny se uspokojovaly jen se zcela rámcovým vymezením jeho kompetence. Velmi podrobná instrukce pro místodržící a pro kancelář a její personál je až z roku 1715, poté, co se již v polovině 17. století místodržitelská kancelář rozdělila na dvě hlavní oddělení, na českou a německou expedici; v čele každé stál sekretář. Mimořádné poměry si vynutily zřízení generálního válečného komisariátu, který dostal instrukci roku 1647, skončením války však jeho význam poklesl, úřad byl zrušen a jeho agenda byla přidělena místodržitelství, u kterého se tím vytvořilo další oddělení, tzv. vojenská expedice. Tyto tři expedice se udržely až do počátku 18. století a teprve koncem roku 1713 vznikl zvláštní *expedit in publicis et diaetalibus*.

Instrukce z roku 1715 stanovila, že z místodržících se jich má vždy alespoň pět zdržovat v Praze, kdežto k jednání v radě stačila kromě nejvyššího purkrabího jako direktora účast tří místodržících. Rozhodovalo se většinou hlasů, ale císaři měla být hlášena i odlišná vota s udáním důvodů. Místodržící, kteří byli vázáni jinak svými úřady, což byl případ nejvyššího purkrabího, nejvyššího komorníka, nejvyššího zemského sudího, nejvyššího dvorského sudího, apelačního prezidenta, prezidenta české komory a nejvyššího písaře, směli docházet do rady i později; úřední hodiny byly od 9 do 12 hodin. Dva místodržící měli být pověřeni dohledem na činnost kanceláře a revizí zpráv vypracovaných sekretáři místodržitelské kanceláře.

Instrukce pro kancelář a její personál z roku 1715 pojednávala o agendě čtyř expedicí místodržitelské kanceláře a o povinnostech úřednictva. Sekretáři koncipovali v češtině nebo němčině ve shodě s konklusem a protokolem, dále zde byl taxátor, registrátoři, expeditoři, protokolista zapisující jednání v radě, kancelisté (písaři) a akcesisté.

Obě instrukce byly v platnosti až do generální instrukce tereziánské.

Těsně před zánikem v roce 1748 bylo členy **místodržitelského kolegia** osm úředníků z panského stavu – nejvyšší purkrabí, nejvyšší hofmistr, nejvyšší maršálek, nejvyšší komorník, nejvyšší zemský sudí, nejvyšší dvorský sudí, velkopřevor maltézského řádu a apelační prezident, dále tři úředníci z rytířského stavu – nejvyšší písař, podkomoří a purkrabí Hradeckého kraje – a kromě těchto řádných členů místodržitelského kolegia bylo tehdy ještě osm supernumerárních místodržících. Tito přespočetní (extraordinární) místodržitelé byli jmenováni císařem

od osmdesátých let 17. století především z příslušníků panského stavu proto, aby při četných absencích skutečných místodržících byla zvýšena prezence při zasedáních místodržitelského kolegia. Při jmenování bylo často připojeno odůvodnění, že jde o ryze osobní funkci motivovanou osobními nebo rodovými zásluhami o habsburský arcidům, zvláště šlo-li o osoby zastávající veřejné úřady, jako byli například viceprezident české komory, hejtmani pražských měst, vrchní berní výběrčí, komorní a apelační radové apod. Zároveň bylo již při jmenování stanoveno pořadí přespočetných místodržících v kolegiu za nejvyššími zemskými úředníky, a to zpravidla podle data jmenování.

Oprávnění příslušnosti ke kolegiu místodržících u nejvyšších zemských úředníků bylo sice dáno jejich funkcí, ale přesto byli i tito řádní členové kolegia císařem zvláště jmenováni místodržícími a po složení přísahy je nejvyšší purkrabí formálně instaloval.

Kancelářský personál místodržitelských expedicí nebyl příliš početný. V polovině 17. století bylo ve všech třech tehdejších expedicích dohromady 34 osob, v roce 1721 to bylo 36 úředníků a v roce 1746 41 úředníků.

Závěrem je možno říci, že místodržitelství vedlo veškerou správu, část vojenské správy a některé soudní věci. Státoprávně zůstává ještě důležité, že pobytem krále v Čechách činnost místodržitelství ustávala a správa země přecházela bezprostředně na českou dvorskou kancelář.

Na **Moravě** vedl správu země po Bílé hoře olomoucký biskup **kardinál František Ditrichštejn**, a to zprvu jako zplnomocněný gubernátor, generální komisař a místodržitel, později jako zemský hejtman. Zemský hejtman neměl již vykonávat funkci jakožto individuální úředník, nýbrž pouze jako předseda nově zřízeného úřadu kolegiální povahy, který vznikl po Ditrichštejnově smrti. Tímto úřadem se stal **moravský královský tribunál** neboli královský úřad zemského hejtmanství, nazývaný od počátku 18. století i zemským guberniem. Zakládající instrukce Ferdinanda II. pro tribunál je z 13. prosince 1636 a nová instituce byla uvedena v život slavnostní instalací úředníků 23. ledna 1637. Kromě **zemského hejtmana** sestával tribunál z **kancléře**, ze dvou **placených radů** (přísedících, asesorů), dvou **sekretářů** (českého a německého) a z pomocného kancelářského personálu, který byl rozdělen do české a německé expedice. Úředníci tribunálu byli placeni a nemuseli být zásadně příslušníky vyšších stavů, ač ve skutečnosti byli přísedícími výhradně šlechtici. Podle přání zemského hejtmana hraběte Salma byl tribunál přeložen do Olomouce, ale již v roce 1642 byl společně se zemským soudem a s olomouckými zemskými deskami přemístěn do **Brna**, které se stalo od té doby jediným **hlavním městem Moravy**. O záležitostech spadajících do kompetence tribunálu rozhodoval zemský hejtman společně s kancléřem a přísedícími na základě většinového principu na společných zasedáních, která se měla konat pravidelně čtyřikrát týdně. Věcná pravomoc tribunálu se vztahovala nejen na záležitosti, které vykonával dříve zemský hejtman sám, tj. v podstatě na politickou agendu včetně vojenských a kontribučních věcí atd., nýbrž i na určité soudní záležitosti. Soudnictví mělo být v panovnických intencích hlavním úkolem tribunálu, neboť základním motivem byl záměr omezit pravomoc zemského soudu, a tím

dále oslabit moc stavů. Z kompetence zemského soudu byly vyňaty tzv. mimořádné neboli sumární procesy – byly za ně pokládány takové soudní záležitosti, které bylo možno rozsoudit poměrně krátkou cestou bez slavnostního ceremoniálu, bez dlouhého vyšetřování a většinou bez svědeckých výpovědí – a zemskému soudu zůstalo nadále projednávání řádných procesů, především v pozemkových záležitostech. Již od poloviny 17. století a zejména v prvních desítiletích 18. století je však patrný zcela evidentní přesun těžiska činnosti tribunálu ze soudní oblasti do oblasti záležitostí politické správy. Svědčí o tom již instrukce z roku 1664, která klade soudní věci až na poslední místo.

V roce 1726 začlenil Karel VI. do tribunálu moravské **nejvyšší zemské úředníky**, tj. kromě zemského hejtmana nejvyššího zemského komorníka, nejvyššího zemského sudího, nejvyššího hofrychtéře, zemského podkomořího a nejvyššího zemského písaře. Stalo se tak údajně proto, aby nemusela dlouho ležet bez vyřízení četná *publica* i *judicialia* a aby mohly být vytvořeny dva oddělené senáty. V dějinách tribunálu tím nastalo nové období, které si vyžádalo novelizaci základních právních norem. Nová instrukce z roku 1727 ukončila řadu opatření, která měla uvést do pořádku soudní agendu tribunálu a odstranit jeho vleklou krizi, jež se již delší dobu pozorovala. Zřizoval se **menší senát**, složený kromě předsedy, kterým měl být vždy příslušník panského stavu, ze tří až čtyř dalších přísedících a jednoho sekretáře. Tento senát měl projednávat běžné *judicialie* související s přípravným řízením. Přes značné rozšíření počtu personálu nebýval však vždy po ruce dostatečný počet radů, aby mohly být pravidelně dvakrát týdně vytvořeny dva senáty. Neutěšená situace vedla k vydání další instrukce z roku 1739. Příčiny toho, že se nepodařilo dosáhnout cíle sledovaného zřízením menšího senátu, byly spatřovány v úzké kompetenci senátu, který se omezoval na maličkosti, zatímco závažnější věci se musely projednávat v plénu. To se však věnovalo především politickým záležitostem, takže nevyřízené soudní případy se nadále hromadily. Další důvod spočíval v tom, že název menší senát považovali přísedící za zlehčující, a zasedali v něm proto neradi, a zejména z toho důvodu nechtěl menšímu senátu předsedat nikdo z nejvyšších zemských úředníků. Instrukce proto rušila dosavadní pojmenování senátů (*maior* a *minor*) a zaváděla *senatus publicorum* a *senatus judicialis*. Podstatnější však je, že se rušila i dosavadní povinnost projednávat všechny důležitější záležitosti v plénu, které se mělo napříště omezit jen na nejzávažnější věci. V souhlasu s tím se pravomoc soudního i politického senátu zvýšila.

Ve **Slezsku** vykonával podobnou funkci jako kardinál Ditrichštejn na Moravě vratislavský biskup arcikníže Karel v hodnosti **zplnomocněného královského komisaře**. Ve Slezsku však hned po saském akordu z roku 1621 nastaly normální poměry, takže správa země byla přenesena na zemského hejtmana. **Nejvyšší zemský hejtman** neměl k ruce ani zeměpanské, ani stavovské orgány, s výjimkou některých stavovských orgánů pro speciální úkoly, a byl nucen používat k vyřizování agendy svého úřadu úředníků, které měl pro správu svého knížectví. Avšak již v roce 1629, popřípadě 1630 byl úřad slezského zemského hejtmana přeměněn ve **vrchní úřad** (*Oberamt*) ve Vratislavi, jenž vznikl v podstatě tím, že nejvyššímu

zemskému hejtmanovi byl přidán úřednický sbor skládající se z kanceláře a radů, kteří byli úředníky z povolání. Úřad byl organizován kolegiálním způsobem a podobně jako tribunál vyřizoval soudní agendu ve větší míře, než tomu bylo u českého místodržitelství.

Kolem poloviny 17. století vznikly v opavském a krnovském knížectví **úřady zemských hejtmanství,** když byla pravomoc zemského hejtmana rozšířena na některé složky působnosti zemského práva. Řada sporných záležitostí byla tehdy vyňata z kompetence zemských soudů a byla přidělena zemským hejtmanstvím, která byla řízena kolegiálně. Jejich organizace byla ukončena kolem roku 1675, kdy knížecím úřadům zemských hejtmanství předsedali zemští hejtmani, kteří rozhodovali v soudních záležitostech se dvěma asesory. Soudní agenda však mezi zemské právo a knížecí úřad zemského hejtmanství přesně rozdělena nebyla. Vedle soudní pravomoci měly knížecí úřady též dost širokou politickou kompetenci, neboť královský vrchní úřad, kterému vrchní politická správa příslušela, byl až ve vzdálené Vratislavi.

Pro politické, justiční a komorní věci v **Kladsku** bylo zřízeno v roce 1641 zvláštní místodržitelství.

Finanční správu v Čechách vedla **česká komora.** Ačkoliv její agenda stále vzrůstala, omezovala se komora čím dál tím více na vlastní Čechy, a klesala tak na pouhý zemský úřad. Její centrální funkce přebíraly ústřední vídeňské úřady, zvláště dvorská komora, která si vybudovala se zemskými finančními úřady na Moravě a ve Slezsku přímý styk. Jistou dobu navrhovala králi prezidenta české komory česká dvorská kancelář, později ale dvorská komora. Velký zásah do komorní účtárny znamenala instrukce z roku 1719, podle které byla sjednocena česká a německá komorní účtárna v královskou česko-německou komorní účtárnu, jež sídlila v Praze a měla v čele účetního jako vrchního ředitele. V roce 1745 byla česká komora zrušena a její agenda přešla na místodržitelství, později pak na královskou reprezentaci a komoru a na jejího pokračovatele, kterým bylo gubernium.

O **moravském rentmistrovském úřadu** byla již zmínka, ve Slezsku působila **slezská komora.** Berní agendu v Čechách měli až do roku 1714 na starosti starobylí stavovští zemští berníci, odtud pak krajské filiální pokladny podléhající prostřednictvím berního úřadu zemskému výboru a posléze zeměpanské finanční úřady. Na Moravě působili zemští výběrčí a ve Slezsku si vytvořili stavové pro berní správu generální berní úřad ve Vratislavi.

Zástupcem fisku v jednotlivých zemích byly i nyní **fiskální úřady** v čele s královskými nebo komorními **prokurátory,** kteří se po vydání Obnoveného zřízení zemského stali velmi důležitými úředníky. Zásadní postavení prokurátora a jeho úřadu stanovilo Obnovené zřízení zemské: prokurátor přísahal jen panovníkovi, měl subsidiární povinnost stíhat veřejné zločiny, jestliže nebylo soukromého žalobce, k započetí procesu v kriminálních věcech však potřeboval svolení české dvorské kanceláře a ve fiskálních věcech české komory. Obnovené zřízení zemské rozdělilo tak jeho agendu na dvoje záležitosti, zároveň přestala výlučná podřízenost prokurátora panovníkovi a dohled na jeho činnost vykonávala česká dvorská kancelář a dvorská komora. K instrukci dané českému komornímu prokurátorovi

českou komorou byla proto v roce 1630 přidána ještě instrukce od české dvorské kanceláře, ve které mu bylo poprvé uloženo dbát, aby veřejné zločiny (*delicta publica*) nezůstaly bez trestu pro nedostatek žalobce, a proto aby je stíhal. Moravský královský prokurátor měl bdít podle první instrukce z roku 1640 nad tím, aby nikdo nesahal na královská práva a nepodnikal nic proti královskému tribunálu a zákonným předpisům vůbec. Měl rovněž dbát, aby státu neucházely odúmrti a aby cizinci nenabývali nemovité statky bez králova svolení. Další instrukce pro českého komorního prokurátora mu přikazovala dbát o zájmy katolického náboženství, dohlížet na královská města, na královské rychtáře a na židy, zda plní své povinnosti. Dvojí podřízenost zůstala i nadále a fiskální úřad tak přestal být čistě kamerálním úřadem jako před rokem 1620 a stal se též **soudním a politickým orgánem**. Organizaci a kompetenci úřadu a postup při úřadování upravovala potom řada dalších instrukcí, patentů a dekretů. Úřad zastupoval navenek královský prokurátor, který dohlížel na činnost podřízených úředníků, nad nimiž ale většina disciplinárních pravomocí příslušela české dvorské kanceláři a české komoře. Prokurátorovi byli v podstatě postaveni na roveň fiskální adjunkti, kteří někdy dostávali přímé rozkazy od české komory i od císaře. Spolu s prokurátorem tvořili kolegium fiskálního úřadu, ve kterém měly být podle instrukce z roku 1651 projednávány všechny záležitosti, zejména dobrá zdání. Instrukce z roku 1720 stanovila, že v kolegiu se mají projednávat jen důležitější záležitosti a že zasedání mají být dvakrát týdně. Kancelář se nejpozději v roce 1671 rozdělila na českou a německou, němčina v 18. století převládla, ale svobodnická agenda byla vždy z velké části česká. Prokurátor se podle Obnoveného zřízení zemského počítal mezi královské úředníky; všichni prokurátoři byli rytířského stavu, kdežto adjunkti pocházeli převážně z měšťanské vrstvy.

Celkově je možno říci, že v letech 1620–1745 patřilo do působnosti prokurátora právní zastupování a porady, a to většinou v kamerálních sporech a v důchodkových trestních sporech, dále rady králi a české komoře, správa svobodníků, kterým měl prokurátor radit, a zejména od nevolnického povstání v roce 1680 měl zastupovat poddané proti vrchnosti. Dále mu příslušely soudcovské úkoly spočívající v soudní pravomoci nad svobodníky ve sporných a nesporných civilních záležitostech, kdežto v trestních věcech byl příslušný zemský soud. Další skupinu představoval dozor nad královskými rychtáři, radami a židovskými úřady v královských městech a správní dozor nad svobodníky, kde prokurátor dosazoval i starší svobodníků. Prokurátor získal vlastně všeobecný dohled nad královskými městy, ale královští rychtáři mu organizačně podřízeni nebyli. Agenda úřadu rostla velmi rychle zejména od zavádění mnoha nepřímých daní a monopolů.

Ze stavovského státního aparátu z dob před Bílou horou zbyly po třicetileté válce jen trosky, které je možno nazvat velmi omezenou a stále se zmenšující zemskou, tj. **provinciální samosprávou**. Pro svou velmi zúženou působnost měli stavové jako své základní fórum **zemské sněmy,** jejichž kompetence byla omezena na nejmenší míru a jejichž činnost žárlivě střežili a kontrolovali královští komisaři. Českému zemskému sněmu byla Obnoveným zřízením zemským odňata jakákoliv zákonodárná iniciativa, moravskému sněmu byla ponechána v menších

věcech, *deklaratoria* však přiznala i českému sněmu zákonodárnou iniciativu ve věcech, které se nedotýkaly „osoby, výsosti, autority a regálů královských". Její výkon byl mizivý.

Hlavní příčinou slabosti zemských stavů v českých zemích byla podle V. Vaněčka skutečnost, že stavovské sněmy v Praze, Brně a Opavě byly institucemi provinciální povahy, zatímco centrální instituce se sídlem ve Vídni, společné pro více zemí, měl výhradně ve svých rukou panovník. Tyto ústřední instituce absolutistického rázu neměly ve Vídni žádnou institucionální stavovskou protiváhu, kdežto provinciální stavovské instituce (zemské sněmy) měly naopak v jednotlivých zemích svou velmi silnou protiváhu nestavovskou, kterou tvořily byrokratické zemské úřady ovládané z Vídně.

Na základě Obnoveného zřízení zemského se stali plnoprávnými účastníky zemských sněmů opět preláti jako **duchovní stav**. V hodnostním pořadí bylo duchovenstvo dokonce prvním stavem, i když předsedou celého sněmu byl i nadále představitel panského stavu, v Čechách nejvyšší purkrabí a na Moravě a ve Slezsku zemský hejtman. Tato změna nebyla tak zásadního charakteru na Moravě, kde duchovní stav zasedal na zemském sněmu i před Bílou horou, kdežto z českého sněmu byl husitstvím vytlačen. Vedle prelátského a panského stavu zasedaly na sněmech i nadále stav nižší šlechty (rytířský, vladycký) a městský stav; tyto dva stavy byly označovány za nižší. V Čechách se účastnilo celého sněmovního jednání jen několik privilegovaných měst, kdežto ostatní města měla pouze vyslechnout propozice. Spor mezi venkovskými privilegovanými městy o pořadí vedl nejprve k tomu, že zástupci venkovských měst museli při jednání stát a roku 1709 byla uznána za plnoprávné členy sněmu jen tři pražská města, jejichž zástupci mohli být přítomni celému jednání, kdežto ostatních museli po vyslechnutí sněmovních propozic sněm opustit. Na Moravě se účastnili celého jednání zástupci všech sedmi královských měst, teprve v roce 1711 však získali právo sedět.

Jednání i sněmovní porady se nedály více v kuriích, nýbrž v plénu. Hlasovalo se tu jednotlivě, jen městům dohromady byl povolen jediný hlas, takže politicky měla stejný význam jako jeden rytíř.

Hlavním předmětem sněmovních jednání byly **berně**, avšak jejich povolování nesmělo být vázáno na podmínky omezující zeměpanskou moc nebo vyžadující udělení nových privilegií. Od konce 17. století začal však panovník ukládat nové, zejména nepřímé daně, a to bez povolení zemských sněmů, takže pravomoc sněmů se omezovala na pozemkovou daň (kontribuci) a na některé starší nepřímé daně. Zemské sněmy dále jednaly o svolávání zemské hotovosti, o dluzích, o víře, policii, hospodářství, obchodě i o drobných zařízeních pro obecné blaho. Český sněm vedle toho svoloval také k odstoupení území patřícího k českému státu a ke zcizování korunního majetku v Čechách i ve vedlejších zemích.

Ve **Slezsku** byl jednak **knížecí sněm**, tj. sněm celého Slezska, jednak sněmy jednotlivých knížectví. V knížecím sněmu nenastaly žádné změny: zůstaly zde zachovány tři kurie, knížecí, stavovská a městská – o zvýšené pravomoci nejvyššího zemského hejtmana vůči sněmu byla již řeč – a sněm svolávaný výhradně králem zasedal ve Vratislavi. Zákonodárná iniciativa byla stavům odepřena. Význam

a váha sněmů jednotlivých knížectví upadaly. Ve druhé polovině 17. století se stávalo zvykem, že se knížata nezúčastňovala pravidelně sněmu osobně, nýbrž se nechala zastupovat. Tomuto sněmu se říkalo *conventus publicus* a řešily se na něm drobnější otázky. Později spočíval rozdíl mezi konventem a sněmem jen v zachování formalit a ve větší slavnostnosti.

K přípravě a uskutečnění sněmovních usnesení začali zřizovat stavové ve všech zemích zvláštní komise. Stavové slezských knížectví navazovali tu stále na zřízení zemských starších. Tito starší spolu s úředníky a několika volenými zástupci stavů tvořili dohromady **zemské kolegium** (*Landeskolleg*), které vyřizovalo běžné věci v době, kdy sněm nezasedal. Ze zemských komisí se postupem času vyvinuly **stavovské zemské výbory.** Vytvoření zemských výborů bylo velkým úspěchem stavů náhradou za postátněné zemské úřady. Zemské výbory vznikaly jednak z potřeby trvalého orgánu, který by spravoval zemské jmění, jednak proto, že nejvyšší zemské úřady byly v této době již v podstatě orgány jen královskými.

V **Čechách** se zemský sněm pokusil v roce 1632 o zřízení tzv. **hlavní komise**, která však existovala jen do roku 1674, a zemský výbor zde byl zřízen teprve v roce 1714, původně pod označením vejhostní komise. Na Opavsku zřídili si v roce 1658 vůbec jen volený zemský výbor, ve kterém byly později zastoupeny stejným počtem zástupců všechny stavy. Na Moravě byl zemský výbor panovníkem povolen a zřízen v roce 1686.

Zemské výbory byly složeny stejným počtem ze všech stavů a jednaly kolegiálně. V čele zemského výboru v Čechách stál nejvyšší purkrabí jako jeho direktor a na Moravě zemský hejtman. Český i moravský zemský výbor se skládal dále z osmi přísedících, vždy po dvou z každého stavu. Přísedící volil sněm zpočátku na krátké období mezi svými zasedáními, později na tři roky a ještě později na šest let. Zemské výbory byly během doby rozděleny do několika komisí, například na sněmovní, vojenskou, hraniční a pro dědickou daň. Činnost zemských výborů zeměpanské úřady bedlivě sledovaly, prohlížely jejich protokoly a zasahovaly i do jejich organizace.

Činnost zemských výborů zůstala v podstatě omezena na některé věci hospodářské a berní, kdežto záležitosti politické a soudní zůstaly vyhrazeny zeměpanským úřadům. Zemské výbory měly na starosti domestikální, tj. zemské záležitosti a spravovaly tzv. domestikální fondy. Vyřizovaly běžné drobné záležitosti, pokud nezasedal sněm, a připravovaly i příští sněmovní zasedání.

Při **zemských soudech** nastaly po vydání Obnoveného zřízení zemského velké změny. Král se stal i nejvyšším soudcem a váha zemských soudů poklesla. Místo dosavadního ústního řízení (českého) bylo nařízeno písemné římskokanonické řízení, bylo zrušeno tvoření nového práva cestou obecných nálezů a z rozsudků byla připuštěna revize na českou dvorskou kancelář. Při moravském zemském soudu obdržel nyní *votum* nejen olomoucký biskup, nýbrž od roku 1640 i zemský podkomoří, pokud byl panského stavu, a od roku 1624 i nejvyšší zemský písař. Přísedících panského stavu zde bylo jako dříve 14 a přísedících rytířského stavu šest.

Menší zemské soudy byly spojeny se zemskými deskami. Olomoucké zemské desky byly v roce 1641 přeneseny do Brna a spojeny s brněnskými.

Značné změny prodělala i **krajská správa**. Absolutistický stát začal pozvolna zasahovat i do této složky veřejné správy, po celé období let 1620–1751 jsou však krajští hejtmani, zejména v Čechách, pokládáni stále ještě za stavovské reprezentanty, i když podle Obnoveného zřízení zemského byli zařazeni mezi ostatní královské zemské úřady. Krajští hejtmani byli každoročně jmenováni ze stavů usedlých v kraji. Na Moravě probíhalo postátňování krajských hejtmanů, kteří zde byli v roce 1637 znovu jmenováni, proti Čechám rychleji právě proto, že zde tento úřad neprošel dlouhodobým vývojem a pro každý kraj zde byl jmenován jen jeden krajský hejtman, přičemž převahu měli vesměs příslušníci panského stavu.

Obnovené zřízení zemské prakticky likvidovalo jednu velmi důležitou složku krajské samosprávy, kterou byly **krajské sjezdy**. Obnovilo zákaz konání těchto sjezdů bez povolení krále, ale král od této doby krajské sjezdy již nikdy nesvolal. V roce 1685 nastala v Čechách další změna, když byla předepsána rezignace krajských hejtmanů po pěti letech, což se shodovalo s podobnou rezignací zemských úředníků. Krajští hejtmani sídlili na svých panstvích a správu kraje řídili odtud. Bylo jejich povinností, aby se rozhodovali jednak společně, jednak aby v případě nebezpečí z prodlení rozhodoval ten krajský hejtman, kterému byl případ předložen, pokud možno však musel informovat druhého krajského hejtmana. Krajští hejtmani si stále vydržovali kancelářské síly potřebné k vedení agendy ze svých prostředků.

První skutečnou instrukcí pro české krajské hejtmany je snesení zemského sněmu z roku 1695. Na Moravě bylo krajské zřízení již od roku 1637 více stabilizováno a úřední pravomoc byla stanovena instrukcemi z let 1706 a 1734, krajští hejtmani zde ovšem měli daleko menší kompetence než v Čechách.

Působnost krajských hejtmanů byla zpočátku trojího druhu, a to ve věcech veřejné správy s některými částmi soudní správy, dále správa berní a konečně vojenství, zejména pomoc při průtazích vojska, verbování a zásobování armády a její zimní kvartýrování. Krajští hejtmani se však začali uplatňovat podstatnou měrou i při stále vzrůstajícím vlivu státu v oblasti patrimonia. Robotní patenty z let 1680, 1717 a 1738 vytvořily určité předpoklady pro základní **ochranu poddaných** a pro potrestání přestupků patrimoniálních úředníků, nikoli však samotné vrchnosti. Na konci první poloviny 18. století spočívalo tak těžiště kompetence krajského hejtmana především v trestní, vojenské a policejní, politické a soudní oblasti. Na prvním místě stála kontribuční agenda, kde z původně pouhé berní exekuce vyrostla postupně kontrola nad celou soustavou patrimoniální správy. Velmi důležitá byla spolupráce krajského hejtmana při vybírání berní. Na základě usnesení českého zemského sněmu byly v letech 1713–1714 v Čechách sice zřízeny již zmíněné **krajské filiální pokladny**, které byly stavovskými orgány a podléhaly zemskému výboru, od tereziánského období se však dostávaly od prvotní spolupráce do stále větší závislosti na krajském úřadu. Důležitou funkci měli krajští hejtmani stále ve vojenských záležitostech. Jejich úloha zde byla tak významná, že již od třicetileté války se začala vyvíjet při krajských úřadech zvláštní funkce průvodčího komisaře vojska. V policejní, soudní a politické agendě byla činnost krajských hejtmanů rovněž poměrně rozsáhlá. Již usnesením českého

zemského sněmu z roku 1677 byli stanoveni v Čechách první **krajští lékaři** bydlící trvale v kraji. Jejich funkce spočívala především v dozoru na zdravotní a hygienickou službu. Činnost krajských úřadů se tím rozšiřovala o péči o veřejné blaho. Do poloviny 18. století se tak vyvinuly všechny hlavní agendy krajského úřadu: berní věci (*contributionale* a *diaetale*), vojenské věci (*militare*), finanční věci (*camerale*), živnosti, obchod a průmysl (*commerciale*), určitá soudní agenda, pokud nebyla přímo vyhrazena soudním orgánům (*judiciale*), a konečně v širším smyslu slova politická a policejní agenda (*publicum*).

Za třicetileté války se začalo dvakrát jednat o novém rozdělení krajů v Čechách do tzv. čtvrtí, k realizaci však nedošlo. V roce 1714 byly v Čechách v souvislosti s připravovanou berní reformou kraje redukovány tím, že Vltavský a Podbrdský kraj byly sloučeny v Berounský kraj, Rakovnický a Slánský kraj splynuly v kraj Rakovnický a v severozápadních Čechách k Žateckému kraji byl připojen Loketský kraj a Chebsko. Loketsko bylo již po třicetileté válce stále více přizpůsobováno ostatním krajům a jeho lenní zřízení bylo omezeno. **Čechy** tak byly od roku 1714 rozděleny na dvanáct krajů: Bechyňský, Berounský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský, Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický a Žatecký.

Na **Moravě** se setkáváme s trvalým rozdělením země do pěti krajů v roce 1637. Byly to kraje Brněnský, Olomoucký, Hradišťský, Znojemský a Jihlavský, největší, kraj Olomoucký, se však dělil již tehdy na kolštejnsko-třebovskou a přerovsko-bruntálskou čtvrť. Rozdělením tohoto kraje na dva celky přibyl v roce 1735 k dosavadním pěti krajům jako šestý kraj Přerovský.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Stále větší množství právních norem nejrůznějšího charakteru, které bylo výsledkem postupující byrokratizace a rozšiřujícího se okruhu státního zájmu, nutilo k vydávání všeobecných sbírek zákonů. Tyto sbírky byly soukromého, neoficiálního charakteru. Patří mezi ně JOHANN JACOB WEINGARTEN, *Codex Ferdinandeo-Leopoldino-Josephino-Carolinus pro haereditario regno Bohemiae ac incorporatis aliis provinciis utpote marchionatu Moraviae et ducatu Silesiae,* Prag 1720; v letech 1704–1777 vyšel *Codex austriacus* v šesti svazcích (Codicis austriaci ordine alphabetico compilatio), který obsahoval od 11. století zpočátku normy pro alpské země, postupně ale i normy vydané do konce roku 1770 pro celou monarchii; dále FRANZ XAVER WEKEBROD, *Sammlung der seit dem Jahre 1600 bis zum Jahre 1740 ergangenen allerhöchsten Gesetze,* Brünn 1775. Dalším důležitým pramenem se stávají titulární kalendáře (později schematismy), které se začaly vydávat od poloviny 17., popřípadě od počátku 18. století, a to jednak pro celou monarchii, jednak pro jednotlivé země. Dále J. J. WEINGARTEN, *Kurz begriffener Auszug der Verneuerten Lands-Ordnung, Novellen und Declaratorien des Königreichs Böheimb und Marggraftumbs Mähren,* Praha 1681?).

Zejména pro sledování dějin správy v nejvyšší instanci mají pro novější období význam rakouské **učebnice.** Jejich autory jsou OTTO STOLZ (*Grundriss der österreichischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte,* Innsbruck – Wien 1951), ERNST C. HELLBLING (*Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte,* Wien 1956, 2., přeprac. a dopl. vyd. Wien – New

York 1974), FRIEDRICH WALTER (*Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500 bis 1955*, Wien - Köln - Graz 1972) a WILHELM BRAUNEDER a FRIEDRICH LACHMAYER (*Österreichische Verfassungsgeschichte. Einführung in Entwicklung und Strukturen*, Wien 1976). Dále již zmiňovaná edice a současně zpracování *Die österreichische Zentralverwaltung*.

Obecně ke konstituování habsburské monarchie nejnověji ROBERT J.W. EVANS, *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003; STEFAN SIENELL, *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*, Frankfurt am Main 2001; VALENTIN URFUS, *19. 4. 1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*, Praha 2002; MARIE-ELISABETH DUCREUX, *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII-XIX wieku*, in: Historia Europy Środkowo-Wschodniej, díl 1, red. Jerzy Kloczowski, Lublin 2000, s. 318–344. K vývoji správy v zemích je to MILOSLAV VOLF, *Obnovení nejvyšších zemských úřadů po Bílé hoře*, SAP, 27, 1977, s. 3-52, zejména ale FRANTIŠEK ROUBÍK, *Místodržitelství v Čechách v letech 1577–1749*, SAP, 17, 1967, s. 539-603; VLADIMÍR VAŠKŮ, *Studie o správních dějinách a písemnostech moravského královského tribunálu z let 1636–1749*, Brno 1969. K finanční správě MILOSLAV VOLF, *Dvorská komora a české finance před Bílou horou a po ní (1610–1640)*, SAP, 30, 1980, s. 62-109; JOSEF PEKAŘ, *České katastry 1654–1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, 2. vyd., Praha 1932. K soudnictví srov. JIŘÍ KLABOUCH, *K reformním snahám v českém soudnictví kolem roku 1730*, PHS, 11, 1965, s. 29-42.

Rozsáhlá literatura existuje k zemským zřízením a zemským sněmům. Je to zejména: VÁCLAV VANĚČEK, *Sněmy za pobělohorského absolutismu 1620–1848*, in: Česká národní rada, sněm českého lidu, Praha 1970, s. 122-136; VALENTIN URFUS, *K finanční pravomoci českého sněmu v druhé polovině 17. století*, PHS, 15, 1971, s. 95-114; TÝŽ, *K pokusu o revizi zemského zřízení v Čechách na počátku 18. století*, PHS, 16, 1971, s. 177-198; TÝŽ, *Stát a církev v návrhu na revizi zemského zřízení v Čechách v první třetině 18. století*, PHS, 23, 1980, s. 147-160; ROBERT FLIEDER, *Zemský výbor v království Českém. Jeho organizace v letech 1714–1783*, ZZAKČ, 5, 1918, s. 39-190; MARIE LIŠKOVÁ, *Stavovský zemský výbor v Čechách*, díl 1–4, Katalog spisů z let 1725–1739, Praha 1956–1963, JAROMÍR ČELAKOVSKÝ, *Stav městský na sněmě českém od letech 1723–1794*, ČČM, 43, 1869, s. 307-331; VALENTIN URFUS, *Pokus o revizi moravského zemského zřízení na počátku 18. století a tzv. elaboratum Moravicum*, ČMM, 89, 1970, s. 46-65; ROBERT FLIEDER, *Zemský výbor stavovský na Moravě*, SVPS, 16, 1916, s. 136-157, 18, 1918, s. 193-215; TÝŽ, *Předkonstituční zemský výbor na Moravě*, ZPJM, 26, 1917, s. 249-261; ke slezským poměrům.

Z nověji vydané literatury uveďme: JAN KUKLÍK ml., *Byrokratizace státního aparátu v pobělohorské době do vlády Josefa II.*, in: Dějiny právnického stavu a právnických profesí, Praha 1997, s. 91-99, 2. rozšíř. vyd. 1999; PETR MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004; MILAN ŠMERDA, *K dualismu zemí České koruny v pobělohorské době*, in: Ad vitam et honorem Jaroslao Mezník, Brno 2003, s. 363–372. FRANTIŠEK MATĚJEK, *Morava za třicetileté války*, Praha 1992, zejména s. 61–76, 163–196 a 221–242; TÝŽ, *Účinky obnoveného zemského zřízení z roku 1628 na naše země*, VVM, 42, 1990, s. 327-336; MARTA KADLECOVÁ, *Přípravné řízení o obnoveném zřízení zemském. Srovnání české a moravské verze*, PHS, 32, 1992, s. 105-123; VALENTIN URFUS, *Nejvyšší zemský sudí František Karel Přehořovský, barokní velmož, právník a ekonom v Čechách na počátku 18. století*, PHS, 31, 1990, s. 194-208; TÝŽ, *Český státoprávní patriotismus v první polovině 18. století a jeho nacionální rysy. Merkantilista J. K. Bořek a strahovský opat Marian Hermann*, in: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference PNP, Praha 1992, s. 70-77; VALENTIN URFUS, *Císař Josef I. Nekorunovaný Habsburk na českém trůně*, Praha 2004.

8.

Období přechodu od feudalismu ke kapitalismu (1740–1848)

OBDOBÍ LET 1740–1848, ve kterém se u nás prosazovaly kapitalistické výrobní vztahy, se rozpadá do dvou téměř stejně dlouhých etap. První z nich je zejména období vlády Marie Terezie a Josefa II., které tvoří ve vývoji správy důležitý mezník. Na počátku vlády Marie Terezie se plně prosadil **panovnický absolutismu** a druhá část jejího panování, stejně jako desetiletí vlády Josefa II. a krátké období Leopolda II. byly ve znamení **osvícenského absolutismu**. Od této etapy se zásadně liší svým charakterem **policejní, reakční absolutismus** Františka I. a Ferdinanda I. Dalším základním rysem tereziánské a josefínské epochy bylo postátnění správy v ústředí, zemích i krajích a podstatné zásahy i do nejnižší instance, které směřovaly proti stavům. Stavovský vliv byl z veřejné správy vytlačen a nahrazen všemocnou byrokracií, která se konstituovala jako samostatná privilegovaná kasta obyvatelstva plně závislá na panovníkovi. I když vedoucí místa ve státním aparátu zastávali stále úředníci rekrutující se převážně ze šlechty, byrokratizace správy poskytovala současně větší možnosti uplatnění a sociálního vzestupu měšťanské inteligenci. U stále početnějšího okruhu úřednictva se vyžadovalo právnické vzdělání; na počátku vlády Františka I. bylo stanoveno, že právnické studium je nutné ve všech správních odvětvích pro úředníky zabývající se konceptními pracemi a pozornost dvora se soustředila především na to, aby výchova byrokracie byla proniknuta oficiální politickou ideologií a aby zajistila bezpodmínečnou oddanost úřednictva státu a vladaři. Panovník vyžadoval tuhou disciplínu úřednictva, udržovanou zavedením tzv. *konduity* v roce 1781, ve které se pravidelně sledoval zájem, výkon, píle a schopnosti každého jednotlivého úředníka. Instrukce pro úřednictvo z 13. prosince 1783, označovaná jako „pastýřský list Josefa II.“, očekávala, že všichni úředníci se budou bez výjimky snažit, aby vnikli do ducha panovníkových nařízení, nebudou úřadovat jen mechanicky, nýbrž všichni se budou pokládat za císařovy spolupracovníky, a brojila proti úřednímu šimlu a zbytečnému psaní. Úředníkům a jejich vdovám a sirotkům se za to dostalo zabezpečení v případě stáří, popřípadě úmrtí živitele. Zejména za Josefa II. se plně prosadilo mínění, že všechna moc patří státu, a na církevní hodnostáře se začalo pohlížet jako na zvláštní druh státního úřednictva. Hlavně Josef II. zasahoval pronikavě i do interních záležitostí církve a zásadní změnu zna-

menal jeho toleranční patent z roku 1781, kterým končí období protireformace a náboženské intolerance u nás. V roce 1784 byla prohlášena **němčina** všeobecným úředním jazykem a ti úředníci, kteří by se jí nenaučili, měli být propuštěni a dostat penzi podle služebních let. Snahy o odstranění kolegiálního způsobu vyřizování záležitostí, zejména u dvorských úřadů, projevující se za Josefa II., nedoznaly uplatnění a tento po staletí trvající způsob vyřizování záležitostí byl nahrazen ministerskou odpovědností za chod svěřeného úřadu teprve vytvořením moderních ministerstev v roce 1848.

Výchova úřednictva byla determinována tzv. politickými vědami, které se pěstovaly i v ostatních zemích, avšak v Rakousku na ně byl kladen mimořádný důraz a na univerzitách ve Vídni a v Praze vznikly v šedesátých letech 18. století stolice policejní a kamerální vědy. Jejich vedoucí představitel **Josef Sonnenfels** ovlivňoval výrazně veřejné mínění svými výklady o hospodářské a sociální politice, o náboženství, výpady proti šlechtickým privilegiím, neužitečnosti řeholních institucí a pověrám a jeho *Grundsätze der Polizey- und Handlungs- und Finanzwissenschaft* z let 1765-1776 s četnými novými vydáními byly až do roku 1848 jedinou platnou učebnicí, kterou musel ovládat každý kandidát práv. Policejní věda, jejímž tvůrcem byl Sonnenfels, vycházela, pokud šlo o koncepci hospodářské politiky, z merkantilismu, jehož původní úzká kameralistická měřítka doplňovala učením o úkolech absolutistického státu a svými populacionistickými zřeteli, které hlásal především Justi. V těchto kamerálních neboli policejních vědách je možno podle Valentina Urfuse spatřovat jakýsi počátek jak dnešní ekonomické teorie, tak i vědy o správních úkolech státu. Hospodářská politika tereziánského státu, ke které byla vláda přinucena špatným stavem státních financí, vycházela v první řadě z merkantilistických představ a v závěrečné fázi byla ovlivněna i fyziokratismem.

Rozšiřování okruhu státního zájmu, které bylo projevem vědomí, že povinností státu je pečovat o obecné blaho, mělo za následek vytváření nových správních odvětví. Podle I. Beidtela měla politická správa již kolem roku 1764 větší nebo menší vliv na budování silnic, na školy, duchovní záležitosti, obecní poměry, výkon policie, vyšetřování sporů mezi rolníky a jejich vrchností, podporu zemědělství, poštovnictví, cechy, veřejné zábavy, obchod, vystěhovalectví a přistěhovalectví, čelední záležitosti, stavební policii, zdravotnictví atd. Stalo se pravidlem, že všechno, co nebylo výslovně přikázáno ostatním správním odvětvím, tj. zejména justici a finančním nebo vojenským úřadům, patří do působnosti politických úřadů. Prosadila se tendence podřídit policejní záležitosti nejen dohledu zeměpanských úřadů, ale i jejich bezprostřednímu řízení. Policií se ovšem rozuměl veřejný dohled na pořádek v hospodářském životě, ve zdravotnictví, stavebnictví i na jiných úsecích a teprve od sedmdesátých let 18. století se působnost policejních komisí zřizovaných u politických úřadů rozšířila i na bezpečnostní věci. Za vlády Josefa II. byla poprvé vybudována **policejní organizace** v novodobém pojetí, jejímž úkolem bylo sledování činnosti úřadů i úředníků i nálady jednotlivých vrstev obyvatelstva a význačných osob.

Josef II. uskutečnil rovněž pronikavou **reformu soudnictví**, jež znamenala nejen jeho naprosté oddělení od veřejné správy, které bylo započato v tereziánském

období, nýbrž vytvořila moderní systém soudů spjatých instančním postupem. Instanční postup se plně uplatnil i v politické správě, kde se první instancí staly státnímu dozoru podřízené vrchnostenské (patrimoniální) úřady a magistráty, druhou instancí krajské úřady, třetí instancí gubernia a nejvyšší instancí centrální dvorské úřady.

O základních charakteristických rysech správního systému policejního absolutismu bude řeč na příslušném místě, nyní je nutno pouze uvést, že od roku 1804, kdy se císař František prohlásil **dědičným rakouským císařem**, nazývají se všechny zeměpanské úřady císařsko-královskými, ač se tohoto přívlastku užívalo dost často neústavně již v 17. století. V roce 1815 byl vytvořen německý bund (spolek), ke kterému náleželo svými dřívějšími říšskými teritorii i rakouské císařství.

Budiž zde znovu zdůrazněno, že základními tendencemi, typickými pro celé období let 1740–1848 a prosadivšími se hned v první etapě tereziánských reforem, byly **centralizace** a odstranění stavovského vlivu ve veřejné správě, který byl nahrazen její **byrokratizací**. Období vlády Marie Terezie se rozčleňuje do dvou částí. V první části, zahrnující čtyřicátá a padesátá léta, směřovala centralizace a byrokratizace správy k jedinému cíli, kterým byla všestranná mobilizace vnitřních zdrojů pro novou válku s Pruskem o Slezsko, jež musela Marie Terezie až na malý zbytek odstoupit Fridrichovi II. v roce 1742. Zhroucení monarchie za sedmileté války ukázalo, že takto úzce pojímaná reforma nestačí, stát proto přikročil k rozsáhlé a všestranné reformní činnosti, která měla překonat osudové ekonomické zaostávání habsburské monarchie. Toto období, spojené zejména se jménem osvíceného ministra a diplomata Václava Antonína Kounice, v němž byl od roku 1765 spoluregentem panovnice její syn Josef II., bylo již plně ve znamení osvícenství. Základní státoprávní změna z roku 1749 znamenala konec relativně samostatného postavení zemí České koruny, právní zánik českého státu a počátek tuhého centralismu uplatňovaného v západní části monarchie.

Důležitými momenty, které vtiskly charakter první etapě tereziánských reforem, bylo korunování bavorského kurfiřta Karla Alberta za českého krále na počátku tzv. války o rakouské dědictví a s tím spojené holdování českých stavů na jedné straně a účinná podpora a pomoc, které se Marii Terezii dostalo v nejkritičtější situaci od uherských stavů, na straně druhé. Tyto dvě rozhodující události spadají do samého počátku vlády mladé panovnice, kdy se po předčasné smrti Karla VI. zdálo, že dlouhá staletí budovaná habsburská monarchie se rozpadne.

Pokud jde o první skupinu reforem, tj. těch, které nijak nevybočovaly z rámce správních reorganizací uskutečňovaných již před tereziánským obdobím a které byly pouhým projevem pokračující specializace správních agend, byla v roce 1742 zřízena **tajná, domácí, dvorská a státní kancelář** nebo krátce **státní kancelář** pro správu zahraničních záležitostí. Vyčleněním této správy z rakouské dvorské kanceláře vznikl úřad, který předcházel pozdějšímu ministerstvu zahraničí, jehož dva šéfové, Kounic a Metternich, zasahovali však rozhodujícím způsobem i do vnitřních záležitostí. V roce 1753 byla za státního kancléře Kounice kancelář reorganizována a vykonávala svou působnost až do roku 1848. Byl to jeden z mála úřadů, který vždy zůstal společný pro západní i východní část monarchie.

Válečné události si vynutily v roce 1745 reorganizaci **dvorské válečné rady,** o níž víme, že to byl zastaralý těžkopádný komplex, kterému se v uvedeném roce dostalo nového řádu v centralistickém duchu. Vojenství, i když na ně vykonával největší vliv panovník, bylo stále do značné míry závislé na vůli stavů, součástí základních reforem se proto musel stát i tento úsek, jak o tom bude řeč dále. Reforma vojenské správy byla ukončena v roce 1746 reorganizací **generálního válečného komisariátu,** který byl pověřen vojenskou hospodářskou správou a stal se dvorským úřadem postaveným na roveň dvorské válečné radě a dvorské komoře. Vojenská správa se tím ještě více zkomplikovala, v době Haugwitzova direktoria proto do něho patřil i komisariát, za Kounicovy reformy státní správy se potom vrátil ke dvorské válečné radě, do které byl začleněn. Dvorská válečná rada byla po odstranění stavovského vlivu na armádu decenálními recesy v roce 1753 reorganizována a byly v ní zřízeny tři departementy: *militare publico-politicum* pro vojenskou správu v užším nebo vlastním smyslu, *militare judiciale* pro vojenské soudnictví a *militare oeconomicum* pro hospodářskou správu. Dvorská válečná rada tak působila ve svých jednotlivých odděleních jako nejvyšší velení, generální štáb, vedla všechna odvětví vojenské správy a byla nejvyšším soudem pro příslušníky armády. V roce 1803 vznikl Všeobecný vojenský apelační soud. Do roku 1801 tvořili většinu členů dvorské válečné rady civilní úředníci a teprve od tohoto roku nastoupili na jejich místo generálové. Po dobu trvání státního konferenčního ministerstva, zejména však když byl zřízen za prezidenta dvorské válečné rady arcivévody Karla zvláštní úřad **ministra války a námořnictva,** význam rady poněkud poklesl, po zrušení ministra války v roce 1812 však opět stoupl. Radě byla podřízena zemská (generální) velitelství v jednotlivých zemích v čele s velícími generály.

Komerční úřady vytvořené za Karla VI., které měly za úkol podporovat zvyšování úrovně výroby a obchodu, neměly dlouhé trvání a při nástupu Marie Terezie již prakticky neexistovaly. Panovnice proto přikázala v roce 1743, že komerční úřady v zemích mají být obnoveny a mají na ně být přeneseny všechny záležitosti obchodu a manufaktur. V roce 1746 bylo zřízeno **univerzální komerční direktorium** ve Vídni jako centrální úřad pro správu komerčních záležitostí celé říše. Šlo již o druhý pokus o vytvoření ústředního komerčního úřadu, který byl počátkem složitého vývoje komerční správy, zejména v tereziánském období, a který byl prakticky ukončen teprve v roce 1862 definitivním konstituováním ministerstva obchodu. Vznik direktoria byl důsledkem prosazování myšlenek merkantilismu, neboť ani dvorská komora, ani dvorské kanceláře nebyly s to dostát požadavkům státu směřujícím k docílení vyšší berní síly poddaných. Proti komerčnímu direktoriu z roku 1666 nebylo však dosaženo v institucionální sféře žádného pokroku, neboť komerční kolegia a komise vytvářející se v jednotlivých zemích zůstaly podřízeny zemským úřadům, a tím dvorským kancelářím. Direktorium bylo přes svůj honosný název úřadem bez větší výkonné moci v oblasti, kterou mělo řídit, a již v roce 1753 bylo začleněno do *Directoria in publicis et cameralibus.*

Stejná pozornost byla věnována i hornictví a mincovnictví, jejichž řízení bylo spojeno v roce 1745 ve **dvorském direkčním kolegiu pro mincovnictví a hornictví,** které bylo v roce 1757 také spojeno s *Directoriem in publicis et cameralibus.*

V úzké souvislosti s vytvořením univerzálního komerčního direktoria bylo aktivování zvláštních komerčních konsesů v jednotlivých zemích. **Komerční konsesy** byly v zemích ustaveny v roce 1749, na Moravě zřídila Marie Terezie nadto k dozoru na veškerou tovární a řemeslnou výrobu a obchod **manufakturní úřad** a v Čechách vzniklo v roce 1753 **manufakturní kolegium**, které bylo ale již v roce 1753 spojeno s komerčním konsesem v **Consessus in commercialibus et manufacturisticis**. V krajích byli k obstarávání komerčních a manufakturních záležitostí ustaveni komerční inspektoři a manufakturní komisaři, popřípadě tzv. krajští subalterni, a byl jim přikázán dozor nad továrnami, manufakturami i řemesly, o čemž podávali zprávy komerčním konsesům.

V roce 1754 byly živnosti rozděleny na **policejní a komerční**, což mělo zásadní význam pro jejich podřízenost. Rozhodování o policejních živnostech bylo přeneseno na tehdejší policejní komise v zemích a později na politickou správu, kdežto záležitosti komerčních živností byly spravovány komerčními úřady a v nejvyšší instanci později dvorskou komorou.

Po zrušení *Directoria in publicis et cameralibus* v roce 1761 přešla většina jeho agend do české a rakouské dvorské kanceláře, vedle toho však byla zřízena v roce 1762 **komerční rada pro obchod a průmysl** jako samostatný centrální úřad pro celou monarchii, i když jen s poradním hlasem. V roce 1765 byla podřízena české a rakouské dvorské kanceláři, v roce 1771 však byla začleněna do dvorské komory jako její samostatné oddělení s vlastním viceprezidentem, až konečně v roce 1776 splynula zcela s českou a rakouskou dvorskou kanceláří a vedení státních manufaktur bylo odevzdáno ministeriální bankodeputaci.

Současně s reformami v ústředí byly uskutečněny i reformy v zemích, kde byly v roce 1772 zrušeny komerční konsesy a místo nich vznikly **komerční komise** jako součást gubernií a slezský komerční konses byl spojen s královským úřadem. Krajští komerční inspektoři byli ve svých funkcích ponecháni. Současně se splynutím komerční rady s českou a rakouskou dvorskou kanceláří v roce 1776 byly komerční komise v zemích zrušeny a komerční agenda se stala integrální součástí politické správy a byla vykonávána v zemích bezprostředně gubernii, popřípadě královským úřadem.

Marie Terezie se v šedesátých letech pokusila i o určitý koordinační orgán složený ze členů české a rakouské dvorské kanceláře a komerční rady vytvořením **deputace pro státní hospodářství** v roce 1767. Stanovila, že obstarávání všeobecného státního hospodářství je bezesporu nejdůležitějším předmětem politických úřadů, a za předmět státního hospodářství považovala otázky populace, zemědělství, chovu dobytka, výroby všeho druhu, spotřeby, vypracovávání komerčních a mýtních tabulek, které informují o stavu hospodářství a umožňují podávat návrhy na jeho zlepšení aj. Spojením komerční rady s českou a rakouskou dvorskou kanceláří a komerčních konsesů v jednotlivých zemích s gubernii byla však deputace po sedmi letech činnosti zrušena.

Teprve v roce 1790 vznikl **finanční a komerciální dvorský úřad,** do kterého byly opět soustředěny komerční záležitosti a správa příjmů z hor a mince. Komerční záležitosti tím byly odděleny v nejvyšší instanci od politické správy, tj. od dvorské kanceláře, a byly přikázány finanční správě.

Změněné hospodářské poměry o míru v roce 1815 přiměly panovníka k opětovnému zřízení **komerční dvorské komise,** které bylo přikázáno, aby se pod dozorem finančního ministra zabývala návrhy na zlepšení v tomto úseku státní správy s ohledem na poměry a zájmy jednotlivých zemí a celé monarchie. Již v roce 1824 byla však tato komise opět zrušena a její záležitosti byly znovu přikázány v nejvyšší instanci finanční správě, tj. všeobecné dvorské komoře.

Národohospodářská správa si tak do roku 1848 nevytvořila v nejvyšší instanci trvale zvláštní orgán a kolísala mezi správou politickou a finanční. V zemích ji vykonávala gubernia a v krajích byly rozhodující krajské úřady.

Vraťme se nyní opět do **tereziánského období,** kde se připravovala základní státoprávní reforma dotýkající se českého státu.

Prvopočátky těchto reforem je možno spatřovat v období krátce po ztrátě převážné části Slezska v roce 1742 a jejich autorem byl slezský hrabě **Fridrich Vilém Haugwitz**. Haugwitz se stal tehdy prezidentem nově organizovaného **královského úřadu** v Opavě jako nejdůležitějšího úřadu pro zbytek Slezska ponechaný Habsburkům. Politická pravomoc knížecích úřadů tím byla postupně zužována, až úplně zmizela. V témže roce vznikl v Opavě i **generální daňový výběrčí úřad** jako nástupce obdobného úřadu ve Vratislavi. Ač šlo v podstatě o stavovský úřad, byl v berních záležitostech pomocným orgánem královského úřadu a zanikl až v roce 1850 zřízením finančního ředitelství.

Haugwitz předložil již v roce 1743 panovnici návrhy na správní reformu Slezska, které byly zaměřeny především proti dřívější stavovské zemské správě, na podporu panovnického centralismu a proti autonomním právům stavů a zemským zřízením. Marie Terezie návrhy schválila a jejich realizováním se stal královský úřad v Opavě zemským úřadem, který odpovídal nejvíce požadavkům panovnického centralismu. Haugwitz byl pověřen reformou správy i v ostatních zemích: v roce 1747 uskutečnil podle slezského modelu správní reformu v Korutanech a Kraňsku, kde byla politická a finanční agenda odňata stavům a svěřena tzv. deputaci, takže stavové zasahovali nadále jen do soudnictví, a přes odpor českých ústavních orgánů revidoval Haugwitz z nejvyššího pověření i vady zemské správy v Čechách. Ve svém návrhu požadoval především berní reformu a odstranění jakéhokoliv stavovského vlivu na armádu. Zásadní směr udávalo reformám rozhodnutí Marie Terezie, aby monarchie byla s to udržovat i v míru armádu o síle 108 000 mužů. K tomu bylo nutno zajistit do státní pokladny pravidelný roční příjem 14 milionů zlatých, které Haugwitz hodlal získat smlouvami se stavy jednotlivých zemí, že budou platit po deset roků pět milionů zlatých. Více než dosud, a vláda se proti tomu zavázala, že od nich nebude vyžadovat víc ani za mimořádných poměrů a že stavové budou vyvázáni z naturálních povinností pro vojsko s výjimkou jeho ubytování. Tyto tzv. decenální recesy zemské sněmy hladce přijaly, zejména stavové v Čechách cítili nutnost zavděčit se panovnické moci za benevolentní postup v souvislosti s jejich holdováním bavorskému Karlu Albertovi v prosinci 1741. Vláda tím na sebe převzala rekrutování vojska a celou hospodářskou (zaopatřovací) vojenskou správu obstarávanou do té doby stavy. Sněmovní jednání tím klesla na pouhou formali-

tu, neboť stavové se zbavili prakticky posledních zbytků možnosti vykonávat na vládu nátlak.

Třebaže zemští úředníci byli již právně zeměpanským orgánem, Haugwitz jim nedůvěřoval a protože jejich trpný odpor by mohl finanční reformu ohrozit, byly v roce 1748 v Čechách a na Moravě zřízeny vedle starých zemských úřadů **královské deputace**, které převzaly většinu agend těchto úřadů a byly jim postaveny hodnostně na roveň. Ve Slezsku nebylo nutno deputaci zřizovat. Deputace nebyly již podřízeny české dvorské kanceláři, nýbrž **hlavní deputaci** ve Vídni v čele s Haugwitzem jako prezidentem. Tento správní dualismus nebyl však trvale možný, neboť duch starých a nových úřadů se diametrálně lišil.

Ještě předtím byl uskutečněn zásah omezující pravomoc teritoriálních dvorských kanceláří, když byl v roce 1745 zřízen **Nejvyšší revizní soud** jako nejvyšší soudní dvůr pro české a rakouské země. Soud odňal část agendy oběma dvorským kancelářím, tj. české i rakouské, protože rozhodoval o odvoláních ke dvoru, jejich zpracování však i nadále kancelářím zůstalo.

Dne 2. května 1749 oznámila panovnice vlastnoručními listy novou organizaci ústřední správy, jejímž vzorem se Haugwitzovi stalo zejména Prusko s jeho Generálním direktoriem z roku 1723, které bylo kombinovaným ministerstvem vnitra a financí. Správa měla být centralizována, zbavena vlivu stavovských korporací a zkvalitněna dosazením odborně vzdělaných úředníků. Základním cílem mělo být vytvoření jednoduché a jednotné správy s přesným, spolehlivým a rychlým chodem úřadování. Zjednodušení státní správy se mělo projevit snížením správních nákladů. Odstraněním samostatných teritoriálních dvorských kanceláří měla zaniknout nejen jejich rivalita, nýbrž měli být také umlčeni obhájci stavovských a zemských privilegií, kteří byli stále nepříjemnou uzdou panovnického absolutismu.

Byla především zrušena česká dvorská kancelář a rakouská dvorská kancelář a pravomoc dvorské komory byla omezena. Politické a finanční záležitosti českých a rakouských zem spravovalo nyní již několikrát zmíněné **Directorium in publicis et cameralibus** a pro soudní záležitosti vznikl **Nejvyšší soudní úřad** (*Oberste Justizstelle*).

Haugwitz vycházel z přesvědčení, že politické a finanční záležitosti tvoří nerozlučný celek, proto je sloučil v direktoriu. Sám se stal jeho prezidentem a hodnost nejvyššího českého kancléře byla zrušena. Již v roce 1753 však byla sice formálně obnovena, ale spojena s rakouským kancléřstvím, takže šéf direktoria i jeho právních nástupců byl označován jako nejvyšší český a první rakouský kancléř. Po stavovském charakteru tohoto kancléře nezůstala ani stopa.

V kolegiálně organizovaném Nejvyšším soudním úřadě, který se stal nejvyšším orgánem justiční správy a zároveň nejvyšším soudem, vznikly dva konsesy – český a rakouský. Skutečným ústředním nejvyšším soudem nejen českých, nýbrž i všech rakouských zemí se však tento úřad stal teprve v roce 1782.

Jako poradní orgán politické a finanční správy byla vytvořena **konference in internis,** jíž předsedala panovnice, svůj význam však nová konference velmi záhy pozbyla. Konference tajné rady, jak je známe z předchozího období, postupně

zanikaly: roku 1741 zanikla finanční konference, roku 1749 vnitřní a roku 1753 i zahraniční konference.

Reforma z roku 1749 měla **zásadní státoprávní význam** pro postavení českých zemí. Vyplývá to z předchozího výkladu o významu české dvorské kanceláře a o funkci českého nejvyššího kancléře. Zrušením české dvorské kanceláře byla i právně otřesena státoprávní jednota zemí České koruny, na druhé straně panovnice vázána ohledy na uherskou šlechtu, poskytnuvší jí účinnou pomoc v dobách pro monarchii nejtěžších, ponechala i nadále nedotčenou uherskou dvorskou kancelář, která spravovala jako nejvyšší úřad záležitosti uherských zemí a Sedmihradska. Místo dosavadního trialismu začal se nyní ve stále větší míře uplatňovat **dualismus** českých a rakouských zemí na jedné a uherských na druhé straně, který byl završen rakousko-uherským vyrovnáním v roce 1867.

Ve stejné době, kdy byla reformována ústřední správa, pokračovaly další zásahy i do správy v zemích. Protože decenální recesy znamenaly zvýšené berní zatížení poddaných, bylo v každé zemi zřízeno *judicium delegatum in causis subditorum,* ke kterému se mohli poddaní jako ke druhé instanci odvolávat se svými stížnostmi na vrchnost, v první instanci byli ale odkázáni na krajské úřady. Již v roce 1755 byla však tato fóra zrušena a jejich agendu převzalo *judicium in causis summi principis et commissorum,* které vzniklo v každé zemi již dříve a projednávalo původně všechny žaloby fisku, zkracování regálů, záležitosti kontrabandu, vyšetřování dezertérů, spory o cechovní a řemeslnické artikule a o honbu a nyní i spory poddaných s vrchností. Důsledkem decenálních recesů byl i nový kontribuční řád z roku 1748, oba tereziánské rustikální katastry i tereziánský katastr panské půdy *exequatorium dominicale,* který byl průlomem do starobylého stavovského práva, že dominikální půda je půdou výsadní a nemůže být zatížena berní. Vrchnost neplatila napříště svůj příspěvek k berni (*extraordinarium*) jako dosud jen ze svého rustikálu, nýbrž z dominikálu. Decenální recesy měly tak dalekosáhlé důsledky: byl jimi podstatně omezen vliv stavů a jejich reprezentací, tj. zemských sněmů, a stavové jimi rovněž byli zbaveni svého dosavadního vlivu na armádu.

Stavovsko-panovnický dualismus, který byl v zemské správě nastolen roku 1748 vznikem královských deputací, byl již v roce 1749 odstraněn zrušením starých zemských úřadů v Čechách a omezením jejich pravomoci i na Moravě. V Čechách bylo zrušeno místodržitelství a téměř celá jeho agenda byla přenesena na **královskou reprezentaci a komoru,** která vznikla přebudováním královské deputace. Víme již, že v roce 1745 byla zrušena česká komora a její agenda přešla na místodržitelství, nová reprezentace tak převzala politickou a komorní správu. Byl to již **byrokratický orgán** obsazený úředníky z povolání v čele s předsedou. Stejnojmenný úřad vznikl i na Moravě přeměnou královské deputace a královského tribunálu. Tribunál však zrušen nebyl, byla mu ale ponechána jen soudní agenda, zanikl však rentmistrovský úřad. Ve Slezsku byl pouze změněn název královského úřadu na královskou reprezentaci a komoru, protože správní i finanční agendu měl tento úřad již od svého vzniku v roce 1742, popřípadě od roku 1743.

Tato reforma znamenala nejpronikavější změnu v Čechách, ani zde však nebyli ještě nejvyšší zemští úředníci zcela zbaveni svého úřadu, byla jim však po určitou

tu, neboť stavové se zbavili prakticky posledních zbytků možnosti vykonávat na vládu nátlak.

Třebaže zemští úředníci byli již právně zeměpanským orgánem, Haugwitz jim nedůvěřoval a protože jejich trpný odpor by mohl finanční reformu ohrozit, byly v roce 1748 v Čechách a na Moravě zřízeny vedle starých zemských úřadů **královské deputace,** které převzaly většinu agend těchto úřadů a byly jim postaveny hodnostně na roveň. Ve Slezsku nebylo nutno deputaci zřizovat. Deputace nebyly již podřízeny české dvorské kanceláři, nýbrž **hlavní deputaci** ve Vídni v čele s Haugwitzem jako prezidentem. Tento správní dualismus nebyl však trvale možný, neboť duch starých a nových úřadů se diametrálně lišil.

Ještě předtím byl uskutečněn zásah omezující pravomoc teritoriálních dvorských kanceláří, když byl v roce 1745 zřízen **Nejvyšší revizní soud** jako nejvyšší soudní dvůr pro české a rakouské země. Soud odňal část agendy oběma dvorským kancelářím, tj. české i rakouské, protože rozhodoval o odvoláních ke dvoru, jejich zpracování však i nadále kancelářím zůstalo.

Dne 2. května 1749 oznámila panovnice vlastnoručními listy novou organizaci ústřední správy, jejímž vzorem se Haugwitzovi stalo zejména Prusko s jeho Generálním direktoriem z roku 1723, které bylo kombinovaným ministerstvem vnitra a financí. Správa měla být centralizována, zbavena vlivu stavovských korporací a zkvalitněna dosazením odborně vzdělaných úředníků. Základním cílem mělo být vytvoření jednoduché a jednotné správy s přesným, spolehlivým a rychlým chodem úřadování. Zjednodušení státní správy se mělo projevit snížením správních nákladů. Odstraněním samostatných teritoriálních dvorských kanceláří měla zaniknout nejen jejich rivalita, nýbrž měli být také umlčeni obhájci stavovských a zemských privilegií, kteří byli stále nepříjemnou uzdou panovnického absolutismu.

Byla především zrušena česká dvorská kancelář a rakouská dvorská kancelář a pravomoc dvorské komory byla omezena. Politické a finanční záležitosti českých a rakouských zem spravovalo nyní již několikrát zmíněné **Directorium in publicis et cameralibus** a pro soudní záležitosti vznikl **Nejvyšší soudní úřad** (*Oberste Justizstelle*).

Haugwitz vycházel z přesvědčení, že politické a finanční záležitosti tvoří nerozlučný celek; proto je sloučil v direktoriu. Sám se stal jeho prezidentem a hodnost nejvyššího českého kancléře byla zrušena. Již v roce 1753 však byla sice formálně obnovena, ale spojena s rakouským kancléřstvím, takže šéf direktoria i jeho právních nástupců byl označován jako nejvyšší český a první rakouský kancléř. Po stavovském charakteru tohoto kancléře nezůstala ani stopa.

V kolegiálně organizovaném Nejvyšším soudním úřadě, který se stal nejvyšším orgánem justiční správy a zároveň nejvyšším soudem, vznikly dva konsesy – český a rakouský. Skutečným ústředním nejvyšším soudem nejen českých, nýbrž i všech rakouských zemí se však tento úřad stal teprve v roce 1782.

Jako poradní orgán politické a finanční správy byla vytvořena **konference in internis,** jíž předsedala panovnice, svůj význam však nová konference velmi záhy pozbyla. Konference tajné rady, jak je známe z předchozího období, postupně

dobu ponechána zejména omezená soudní agenda jako **konsesus královských českých nejvyšších zemských úředníků,** a to pod vedením nejvyššího purkrabího.

Reprezentace a komory byly nejdůležitějšími úřady v zemích, byly to první zemské úřady a zemská gubernia, a do jejich kompetence patřilo prakticky vše, co se týkalo politické správy, *camerale* a *militare mixtum*, a co nebylo dříve svěřeno justičním úřadům. Při reprezentacích a komorách, popřípadě při konsesu nejvyšších zemských úřadníků byly zřízeny hojné komise pro speciální odvětví s trvalou nebo přechodnou působností.

Záhy se projevily vady Haugwitzovy organizace ústřední správy. Agenda direktoria stále rostla a zároveň s tím se zvyšoval i stav jeho personálu. Proti 16 konceptním úředníkům v počátcích direktoria jich bylo roku 1760 již 59. To bylo dáno i tendencí direktoria strhnout na sebe agendy jiných ústředních, popřípadě i zemských úřadů, což nedoprovázelo vždy úměrné zmenšení počtu personálu těch institucí, jejichž agendy direktorium převzalo. V roce 1752 byla k direktoriu připojena policejní a nadační dvorská komise, v roce 1753 zmíněné komerční direktorium, v roce 1757 dvorská invalidní komise a vojenská komise pro dluhy, dále rovněž již uváděné dvorské direkční kolegium pro mincovnictví a hornictví a posléze i generální vojenský komisariát. V direktoriu se soustředilo i nejvyšší vedení zdravotnických záležitostí. Haugwitzova správní organizace byla tak ke konci svého trvání o čtvrt milionů zlatých dražší než správní systém před reformou a závažným nedostatkem byla i skutečnost, že pro direktorium nebyla vydána žádná instrukce.

Impuls k další velké změně byl dán zejména finanční nouzí v důsledku sedmileté války a faktickým zhroucením monarchie. Vedoucí osobností se stával osvícenec a nepřítel jezuitů a od roku 1753 státní kancléř **Václav Antonín Kounic**. Ten využil šlechticko-stavovské opozice a postavil se rozhodně proti Haugwitzově správní organizaci, zejména proti spojení politické a finanční agendy a proti nedostatečné kontrole státního hospodářství. Ztotožnil se však s centralistickou zásadou Haugwitzova systému a doporučil pro budoucnost naopak její prohloubení. Správu a vládu státu dělil Kounic na zákonodárné a výkonné odvětví a odtud vyplývalo rozdělení úřadů na čtyři kategorie. Nejvyšší správa vydávala zákony a nařízení a tato moc mohla být jedině v rukou panovníkových. Vysoká správa předkládala panovníkovi návrhy zákonů a nařízení ke schválení a schválené je postupovala úřadům, kterým bylo svěřeno jejich provádění, a bděla nad jejich vykonáváním; do této kategorie patřily všechny dvorské úřady, které rozesílaly panovníkovy rozkazy výkonným úřadům, aniž se samy vměšovaly do jejich bezprostředního provádění. Střední správu představovaly zemské úřady se svými šéfy a velící generálové v zemích; jim náleželo provádět to, co jim nařídí vysoké úřady nebo co mají vykonávat podle své instrukce. Nižší správu tvořily krajské a jiné úřady, stavovské a městské soudy a magistráty. Nejvyšší a vysoká správa reprezentovala v tomto pojetí zákonodárnou moc a střední a nižší správa moc výkonnou. Kounicovy návrhy proniknuté doktrínou merkantilismu věnovaly hlavní pozornost státnímu hospodářství. Stát měl věnovat přední péči zvýšení blahobytu jednotlivých zemí, a to jednak podporou domácí hmotné kultury, manufaktur i komercia, jednak uspořádáním suchozemské a vodní dopravy, a měl se rovněž postarat o řádné obchodní

a směnečné právo a o co největší svobodu obchodu a průmyslu, kdežto monopoly se měly omezovat. S touto reformou úzce souvisela úprava celních tarifů a sjednávání obchodních smluv s okolními státy. Kounic se domníval, že k řízení obchodních záležitostí se nehodí šlechtici a učenci, a poukazoval, že v jiných státech jsou zvláštní komerční kolegia, v nichž zasedají i obchodníci. Rozkvětu domácího obchodu a průmyslu chtěl dosáhnout pomocí holandských a anglických obchodníků, kteří by se usazovali v rakouských zemích.

Boj o zachování direktoria, popřípadě o prosazení Kounicových správních zásad, který se odehrával na půdě státní rady, skončil podle očekávání Kounicovým vítězstvím, jež se projevilo ve vlastnoručním listě Marie Terezie z 29. prosince 1761. Direktorium jím bylo zrušeno a nejvyšším politickým úřadem pro západní část monarchie se stala **česká a rakouská dvorská kancelář.** Finanční záležitosti byly rozděleny mezi tři úřady: **dvorskou komoru,** která přečkala období direktoria omezena na správu nákladů dvora a později i na horní věci českých a rakouských zemí a která po zrušení direktoria převzala svou původní působnost, dále mezi **generální pokladnu** pro příjem a výdej peněz a mezi **dvorskou účetní komoru.** Té byly podřízeny všechny účtárny a měla kontrolovat jak dvorskou komoru, tak i generální pokladnu. Byl to počátek institucionalizované kontroly státního hospodářství, na kterou byl v souvislosti se zhoršujícím se stavem rakouských státních financí kladen stále věší důraz.

Dvorská účetní komora projevovala poměrně stabilitu a teprve v roce 1792 byla včleněna do nově vytvořeného direktoria a na druhé straně spolupracovala se státní radou. Záhy byla přejmenována na **hlavní státní účtárnu** a měla vést evidenci a přehled o státních financích, řídit všechny dvorské a provinciální účtárny, revidovat je a kontrolovat jejich práci. Kontrolní a cenzurní funkce však byla v roce 1793 z hlavní státní účtárny vyčleněna a přenesena přímo na jednotlivé zemské účtárny, které se od té doby staly také revizními a kontrolními účetními orgány. Toto řešení však bylo jen jepičího charakteru a hned v roce 1794 byla kontrolní agenda opět oddělena a znovu byla vytvořena **centrální účetní komora.** V roce 1802 byla celá státní finanční účtárenská správa zapojena do spojené dvorské kanceláře a bankodeputace. Již v roce 1805 bylo však zřízeno jako samostatný řídící a kontrolní úřad **generální účetní ředitelství** v čele s prezidentem a viceprezidentem a podřízeno přímo císaři. Nemělo samo kontrolovat, nýbrž mělo být ústředním řídícím orgánem kontroly a bylo zcela nezávislé na dvorských a zemských úřadech, aby mohlo plnit bez jakýchkoliv překážek svou funkci skutečného nejvyššího kontrolního orgánu. V tomto stavu zůstala rakouská kontrola státního hospodářství prakticky beze změn až do roku 1854.

Druhá etapa tereziánských reforem spojených se jménem Kounicovým byla vlastně zahájena již zřízením **státní rady** v roce 1760, popřípadě 1761, na kterou kladl Kounic ve svých návrzích velký důraz. Státní rada měla funkci poradního orgánu jen pro vnitřní věci českých a rakouských zemí, podávala ale někdy dobrozdání i o věcech společných pro celou říši a o vojenských záležitostech. Josef II. potvrdil státní radu v její funkci a přidělil jí také uherské věci. Státní rada působící až do roku 1848 měla na vývoj událostí v monarchii značný vliv a byla

znamenitým nástrojem centralismu. Kounic si v ní udržoval význačné postavení až do své smrti a jejími členy byli tři příslušníci panského stavu s titulem státní ministr, tři členové rytířského stavu nebo „učenci" s titulem státní rada a jeden tajný referendář. Věci se projednávaly na společných schůzích, později se však zasedání nekonala a bylo jednáno jen písemně.

Jakmile vstoupily počátkem šedesátých let nové úřady v život, pečovala státní rada o to, aby pro ně byly vydány přesné instrukce. V roce 1762 tak vyšla instrukce pro českou a rakouskou dvorskou kancelář a v roce 1763 pro Nejvyšší soudní úřad. Instrukce z roku 1762 je pro dějiny státní správy velmi důležitým dokumentem a její obecné zásady byly aplikovány i v úřadování jiných institucí. V čele kanceláře stál opět **český nejvyšší a rakouský první kancléř**, jeho zástupcem byl místokancléř, popřípadě starší rada panského stavu. Přidělením zvláštního osobního sekretáře nejvyššímu kancléři byl položen základ k prezidiálním kancelářím. Oproti době direktoria byla pravomoc kancléře omezena, neboť ve většině případů byl vázán grémiem radů, ti se dělili na rady z panského stavu a na rady ze stavu rytířského nebo odborného. Měli předepsáno právnické vzdělání a jejich úkolem bylo připravovat referáty pro gremiální schůze. Pracovali ve svých příbytcích a do budovy kanceláře se dostavovali jen ke společným schůzím, které se konaly nejméně dvakrát týdně a neměly trvat déle než tři, nejvýše čtyři hodiny. Předsedal jim nejvyšší kancléř nebo místokancléř, popřípadě starší rada panského stavu a pro věci mimořádné důležitosti byla nejdřív určena zvláštní komise a teprve poté přicházela věc do pléna rady. Jen zvlášť tajné věci vyřizoval nejvyšší kancléř s pomocí osobního sekretáře bez dotazu radů. V radě přednášeli referenti po řadě své referáty, které obsahovaly rozbor záležitosti a návrh na vyřízení. Když byla věc náležitě vysvětlena a všem jasná, přistoupilo se k hlasování; jak referentovi, tak všem hlasujícím radům byla zaručena naprostá svoboda projevu a hlasování, proto bylo výslovně zakázáno, aby předsedající prozrazoval své mínění dříve, než na něho dojde řada, a činil tak na hlasující morální nátlak. Hlasování proto začínalo u nejmladšího rady a končilo u předsedy. Názor většiny platil za rozhodnutí. I když předseda byl odchylného mínění, měl však právo, které ve vážnějších záležitostech příslušelo každému radovi, aby jeho stanovisko bylo pojato do protokolu jako minoritní *votum*. Při rovnosti hlasů rozhodoval panovník. Každý rada měl přesně vymezený referát, ale ani nyní, podobně jako v direktoriu, se nepodařilo rozdělit referáty jen z věcného hlediska, které muselo být kombinováno s hlediskem teritoriálním. Nižší kategorii konceptního úřednictva tvořili sekretáři, jejichž hlavním úkolem bylo koncipovat na základě rozhodnutí rady nebo podle panovnické rezoluce potřebné expedice. Koncipistům jako nejnižší kategorii konceptních úředníků bylo svěřeno jednak vedení podacího protokolu, jednak vypomáhali sekretářům. Místokancléř a v jeho nepřítomnosti starší rada panského stavu byl zároveň ředitelem kanceláře v užším smyslu slova a podléhal mu manipulační personál. Jeho úkolem byla revize konceptů a dohled nad podacím protokolem, expedicí a registraturou.

Ve druhé etapě tereziánských reforem se začala konstituovat **školská správa**. Ještě před reformou v základním školství se vliv státu a jeho orgánů začal proje-

vovat v oblasti vysokého školství, kde byli v letech 1752–1754 jmenováni na fakultách studijní direktoři jako reprezentanti státní moci.

V roce 1760 byly položeny základy ústřední školské správy zřízením **studijní dvorské komise.** Komise byla nejdříve jedním z oddělení direktoria a později české a rakouské dvorské kanceláře, ale od roku 1774 byla podřízena přímo panovnici. Jejím vytvořením byl prakticky prolomen neomezený vliv církve na školství, znamenající ve svých důsledcích jeho postátnění. Hlavní roli hráli v komisi stoupenci osvícenství, zejména osobní lékař panovnice Gerhard van Swieten a od roku 1772 prezident komise František Karel Kresel. Až do této doby zůstávala celá oblast nižšího školství téměř úplně stranou veřejného zájmu a zásadnější změny v celém školství se začaly prosazovat teprve v sedmdesátých letech. Úkolem reorganizované komise bylo připravit reformu škol a středních latinských škol. Výsledkem byl **všeobecný školský řád** s platností od roku 1775 pro všechny země monarchie, který zavedl povinnou školní docházku a nový systém a organizaci nižšího školství. Budování sítě nových škol předpokládalo působení pevného správního aparátu, jehož nejnižší složkou byly v Čechách vikariáty, v krajích krajští školní komisaři a v zemi **komise normálních škol** v Praze a v ústředí **studijní dvorská komise.** Ta však byla po splnění svého úkolu v roce 1778 zrušena a studijní záležitosti přiděleny dvorské kanceláři. Předtím působily v zemích **filiální studijní komise.** V roce 1786 byla pro ústřední správu školství opět osamostatněna **komise pro vyučování** a pro správu církevních záležitostí s výjimkou věrouky, svátostí a vnitřní církevní disciplíny zřídil Josef II. v roce 1782 i **duchovní dvorskou komisi.** Nejvyšší správa školství byla poté opět vrácena dvorské kanceláři a vyčleněním tohoto oddělení ze dvorské kanceláře v roce 1808 byla opět obnovena studijní dvorská komise, která však byla s dvorskou kanceláří spjata osobou svého prezidenta. Komise byla opět pověřena vrchním řízením školství a nejvyšším rozhodnutím ze 17. března 1848 bylo z ní vybudováno ministerstvo veřejného vyučování.

Školství v zemích řídily různé komise při guberniích jako komise normálních škol zvaná též zemská školní komise, gymnazijní a studijní komise, vrchní školní ředitelství, které vzniklo přejmenováním komise normálních škol, studijní konses, ze kterého vznikla ředitelství neboli direktoriáty, a to gymnazijní, filosofický, právnický, lékařský a teologický. Celkově je možno říci, že o školství rozličných stupňů a typů se starala v zemích gubernia, kterým podléhali krajští školní komisaři.

Po zřízení státní rady se začalo uvažovat i o nové organizaci **zemských úřadů.** O zřízení nových úřadů v zemích rozhodla panovnice v roce 1763 podle zásady, že jim má být zachován zeměpanský ráz, jejich prezidium však má být odevzdáno stavům. Tento zdánlivý ústupek byl však ve skutečnosti na újmu samostatnosti stavovského zřízení, neboť hlavy stavů v zemích začaly být vázány šéfovstvím zeměpanských úřadů. Dosavadní konses nejvyšších zemských úředníků v Čechách byl s novým úřadem sloučen tak, že jeho všichni členové k němu přešli a vytvořili s ním jedno těleso, přičemž provinciální a judiciální agenda byla projednávána v oddělených sezeních. Přes nespokojenost stavů zůstaly zachovány střední a nižší úřady, v nichž spočívala síla reformy z roku 1749, královské repre-

zentace a komory byly pouze přeměny v královské **české zemské gubernium** v Praze a královské **moravské zemské gubernium** v Brně. Ve Slezsku byl obnoven **královský úřad** v Opavě v čele s prezidentem. Na základě instrukce z roku 1764 stál v čele českého gubernia **prezident**, kterým byl nejvyšší purkrabí, a vedle nejvyšších zemských úředníků zde zasedalo i šest placených radů bez rozdílu stavu. Gubernium mělo stejnou působnost jako reprezentace a komora a agenda se dělila na pět základních skupin: *publicum* a *politicum*, *contributionale*, *militare*, *camerale* a *commerciale*, k nimž v případě českého gubernia přistupovalo jako šestá skupina *judiciale* náležející konsesu nejvyšších zemských úředníků. Většina speciálních komisí byla zrušena a ponechávaly se jen některé, které byly jen částmi gubernia a byly na něm závislé, jako zmíněný *consessus in causis summi principis et commissorum*, komerční konses, zdravotní komise, nadační komise, policejní a bezpečnostní komise, studijní komise a komise pro revizi knih, židovská komise, merkantilní a směnečný soud, hraniční komise, vrchní hospodářské direktorium pražských a privilegovaných měst, mincovní a horní úřad a ty komise, které by byly popřípadě ještě zřízeny. Rozhodování u gubernií se dálo podle kolegiálního principu a také zde působili vedle radů sekretáři a koncipisté.

Za guberniální komise byly považovány i hospodářské společnosti, které byly v zemích zřizovány z příkazu vlády na konci šedesátých a počátkem sedmdesátých let pro podporu zemědělství včetně zemědělského průmyslu a z nich se ve druhé polovině 19. století vyvinuly zemědělské rady. V Čechách to byla Vlastenecko-hospodářská společnost, na Moravě a ve Slezsku původně hospodářské společnosti a později Moravskoslezská společnost k podpoře orby, přírodovědy a vlastivědy.

Od roku 1771 se **české gubernium** skládalo ze dvou od sebe oddělených senátů s názvy *gubernium in publicis et politicis* a *gubernium in judicialibus*. O připojení komerční agendy byla již řeč.

Císař **Josef II.** již jako spoluvládce své matky projevil nejednou nespokojenost s poměry ve státních úřadech a po smrti Marie Terezie je opět pronikavě reorganizoval. Byl odstraňován zdlouhavý kolegiální (gremiální) způsob rozhodování a byl nahrazován monokratickým neboli byrokratickým principem. Neméně příznačnou známkou nového byrokratického ducha bylo i to, že vyšší úředníci postupně přestali úřadovat ve svých soukromých bytech a že se všechno úřední jednání konalo v úředních budovách. Josef II. rovněž vystupňoval zásahy v oblasti školství a církevních zájmů a uskutečnil zásadní reformu soudnictví, která se však podstatněji nedotkla Nejvyššího soudního úřadu, i když panovníkovým původním záměrem bylo opětovné spojení justice se správou. Na doporučení státní rady však nebyl tento zásah uskutečněn a Nejvyšší soudní úřad zůstal zachován. Členové státní rady podávali nyní své dobrozdání panovníkovi písemně a třebaže se Josef II. míněním členů státní rady nevázal a jednal také bez jejího vědomí, přece si tento orgán svou váhu uchoval. Těžiště koordinace práce mezi ústředními úřady se však přesunulo do **tajného kabinetu,** zřízeného v roce 1782 podle obdobné pruské instituce Fridricha II.

Hlavní zásady nového způsobu úřadování sepsal Josef II. již v oběžníku všem zemským šéfům z 18. května 1781. Úřadovat se mělo rychle, účelně a s co možná

nejmenším počtem lidí. Nejvyšší purkrabí neměl být nyní vázán vůči podřízeným úřadům žádnými obvyklými formami, měl se řídit jen všeobecně platnými zásadami a pouze v důležitých věcech měl posílat zprávy do Vídně. Personálem mohl disponovat podle své vůle. V roce 1782 zdůraznil Josef II. opět, že odpovědnost padá v první řadě na zemského šéfa. Císařovy centralizační snahy uskutečňované autoritativní formou vedly k vydávání uniformních předpisů platných pro všechny zemské vlády bez ohledu na místní poměry a zvyklosti jednotlivých zemí. Protože při uskutečňování těchto plánů narazil panovník na odpor českého nejvyššího purkrabího knížete Fürstenberga, přiměl jej v červenci 1782 bez vědomí státní rady k rezignaci a na jeho místo jmenoval hraběte Nostice. V témže roce propustil v nemilosti i nejvyššího kancléře hraběte Blümegena a jeho bratr, moravský zemský hejtman, byl proti své vůli poslán na odpočinek. Podobně bylo propuštěno i několik dalších vysokých úředníků.

Současně s reformou správy v zemích uskutečnil Josef II. reformu správy v ústředí. Zpočátku hodlal zřídit tři dvorské kanceláře, českou, rakouskou a uherskou, pro veškerou politickou a finanční správu i pro soudnictví, v prosinci 1782 sloučil však jen politickou a finanční správu ve **spojeném dvorském úřadě.** Do kompetence nového úřadu patřily téměř všechny politické i finanční agendy, což vyplývalo z jeho oficiálního názvu Spojená česko-rakouská dvorská kancelář, dvorská komora a ministeriální bankodeputace. Stranou zůstaly jen tři skupiny agend: duchovní záležitosti, na které byl v tomto období kladen zvlášť velký důraz, nadační záležitosti a veškeré školské a cenzurní věci. Ty byly vyřizovány vlastními dvorskými komisemi, které měly v zemích své komise filiální. V roce 1785 byla pro spojený dvorský úřad vydána instrukce usilující o jednotnost, přesnost a rychlost správy.

Pokud jde o **zemskou správu**, přikázal Josef II. Nosticovi, aby předložil návrh na upravení agendy českého gubernia a krajských úřadů. S Nosticovým návrhem však nebyl spokojen a vyžádal si nový podrobný návrh, který měl vycházet z 19 „nezměnitelných zásad“ stanovených panovníkem. Na prvním místě mezi nimi stálo úplné spojení zemské správy se stavovským zřízením, což bylo uskutečněno panovníkovým reskriptem z 27. října 1783. Zrušovaly se jím stavovské zemské výbory a jejich agendu převzala gubernia, k nimž byli přibráni dva stavovští deputovaní z panského nebo rytířského stavu s charakterem skutečných guberniálních radů. Byly rovněž zrušeny bankální administrace a bankální agenda byla přičleněna ke guberniím, krátce nato se ale *bancale* opět osamostatnilo.

Významné bylo, že v souvislosti s novou organizací justice zanikl v roce 1783 **soudní senát českého gubernia**, které se tak stalo pouze správním úřadem. Zrušení soudního senátu českého gubernia mělo rozsáhlé důsledky pro stavy. Nejvyšší zemští úředníci v Čechách tím přestali být členy gubernia a všechna jejich další působnost vlastně skončila. Tyto úřady klesly většinou na pouhé čestné hodnosti a zčásti potom nebylo dbáno ani o jejich obsazování. Zůstala zachována vlastně jen jejich jména, částečně přenesená na nové, jinak zcela byrokratické úřední funkce. Tak nejvyšší purkrabí stál i nadále v čele českého gubernia, nejvyšší hofmistr byl postaven do čela nově zřízeného apelačního soudu, nejvyšší sudí byl

postaven do čela nově zřízeného zemského soudu a nejvyšší zemský písař se stal ředitelem úřadu zemských desk. Na **Moravě** stál zemský hejtman jednak v čele gubernia, jednak v čele nově organizovaného apelačního soudu v Brně a zemský sudí stál v čele nového moravskoslezského zemského soudu. Podkomoří si uhájil ještě nějaký čas aspoň dohled nad hospodářstvím královských měst. K přímému zrušení ani ostatních úřadů však ještě nedošlo, byly jen postupně zbavovány skutečných funkcí.

Na druhé straně byla v guberniích soustředěna veškerá finanční správa, tj. vedle *kontributionale* a *kamerale*, které příslušelo guberniím již dříve, též bankální (dočasně) a montanistická správa. Souviselo to s tím, že úřad nejvyššího mincmistra a perkmistra, zahrnující svou pravomocí dosud veškerou Českou korunu, byl v roce 1783 rovněž zrušen a správní záležitosti hornictví a mincovnictví byly definitivně připojeny ke guberniím, přičemž horním radům českého gubernia byly podřízeny **vrchní horní úřady** v Příbrami a Jáchymově, zřízené v roce 1813, popřípadě 1814. V nejvyšší instanci kolísalo hornictví stále mezi správními a komorními úřady, což vedlo k hojným změnám v nejvyšší instanci báňské správy, kterou se od roku 1835 do roku 1848 stala opět **dvorská komora v mincovnictví a hornictví.** Soudní věci hornictví a mincovnictví byly přikázány nově vytvořeným horním soudům.

Již Marie Terezie se pokoušela sloučit Moravu a Slezsko pod jediný politický a soudní zemský úřad, v roce 1777 byla však tato otázka odložena. Úplné spojení obou zemí uskutečnil Josef II., a to ve dvou fázích v letech 1782–1783. Pro obě země bylo zřízeno **moravskoslezské gubernium v Brně** v čele s gubernátorem, kterým byl moravský zemský hejtman; zastupoval ho první guberniální rada. Královský úřad v Opavě byl zrušen. Sloučení Slezska s Moravou bylo však pouhým administrativním aktem, neboť stavovské instituce s výjimkou zemských výborů zůstaly zachovány, a zejména zůstal v platnosti slezský zemský sněm (konvent). Většina guberniálních komisí českého i moravskoslezského gubernia byla zrušena a jako v případě Prahy, kde bylo české gubernium přemístěno z Pražského hradu do komplexu domů na Malostranském náměstí, postaral se Josef II. i o umístění moravskoslezského gubernia do augustiniánského kláštera podle zásady, aby vše, co souviselo s politickou správou, bylo soustředěno na jednom místě, kde by také mohli pracovat všichni guberniální radové se svým personálem.

V polovině osmdesátých let dostala **gubernia** instrukce, které stejně jako jejich dodatky zvyšovaly v podstatě jejich kompetenci. Byla v nich zřízena prezidiální oddělení vyřizující všechny důležitější věci politického charakteru a gubernia byla rozdělena na *departementy* (referáty) v čele s guberniálním radou. Grémium radů tvořilo stále jádro úřadu. Víme, že Josef II. dal zemským šéfům volnost v rozhodování záležitostí i v disponování s podřízeným personálem a v roce 1782 panovník přes nesouhlas členů státní rady znovu potvrdil své dřívější rozhodnutí a setrval na názoru, že šéfové mají vést úřady podle vlastních představ a řídit se pouze jeho záměry. Nakonec bylo stanoveno, že od gremiálních zasedání se nemá úplně upustit, ale jejich svolávání mělo mít především informativní účel; radové se na nich měli seznamovat s novými nařízeními a měly se tam projednávat

nejdůležitější záležitosti. Tím, že gremiální systém nebyl úplně zrušen, došlo časem k jeho rozšíření. Jak zemský šéf, tak i jednotliví referenti místo iniciativního vyřizování přidělené agendy na základě platných zákonů a nařízení ponechávali ji k projednání na radním zasedání. Způsob projednávání byl tak v podstatě stejný, jak to stanovila instrukce pro českou a rakouskou dvorskou kancelář z roku 1762. Rovněž označení konceptního personálu zůstalo, od roku 1788 pak přibyla kategorie konceptních praktikantů. Od působnosti gubernia je nutno oddělit působnost jeho představeného, tj. zemského šéfa. Ten byl osobně reprezentantem panovníka v zemi a nestál jen v čele gubernia, nýbrž byl zároveň nejvyšším šéfem policie v zemi, byl ve styku s policejním a cenzurním dvorským úřadem ve Vídni, uděloval příkazy policejním ředitelstvím a měl přímé spojení s rakouskými zastupitelskými úřady v sousedních státech. Předsedal zemskému sněmu a v případě Moravy byl do roku 1790 i prezidentem apelačního soudu.

Pro silniční a technickou agendu vznikla v zemích **silniční ředitelství** a od roku 1788 **provinční stavební ředitelství,** která byla později sloučena ve **spojená provinční stavební a silniční ředitelství.** Pro medicinální agendu byla vytvořena u gubernií funkce protomediků a zdravotních radů.

Je nám již známo, že Josef II. se stal rovněž tvůrcem systému **moderní policie** zaměřené nejdříve proti odpůrcům osvícenských reforem, po nástupu reakčního absolutismu však proti všemu pokrokovějšímu a samostatnějšímu myšlení. Na starších základech byla policie organizována již v tereziánském období, organizace státní policie spadá však až do doby Josefa II. Do čela policie byl postaven jako státní ministr hrabě Pergen a v roce 1785 vznikla podle vzoru Vídně **policejní ředitelství** v Praze (to bylo vytvořeno místo čtyř městských hejtmanství z roku 1547), Brně a Opavě. Policejní ředitel byl podřízen zemskému šéfovi, zároveň ale policejnímu a cenzurnímu dvorskému úřadu. Jeho pravomoc platila pouze v obvodě příslušného města, ve skutečnosti však pracoval policejní ředitel zpravodajsky po celé zemi. Mimo své sídlo měl však spíše všeobecný policejní dohled a zabýval se určitými zvláštními případy, zejména velkými kriminálními, které neuměli a nemohli řešit úředníci politické správy. S krajskými hejtmany však neměla policejní ředitelství obvykle přímý styk. Úkoly policie byly nesmírně různorodé, od dohledu na čištění ulic až po zahraniční špionáž. Nejdůležitější byla prezidiální agenda, kde se soustřeďovaly všechny důvěrné a tajné věci, především tajná politická policie i část policie kriminální, pokud šlo o význačnější zločiny, které měly být utajeny. Nejdůležitější byla agenda státní bezpečnosti. Úkolem lázeňské inspekce, která byla zřízena při pražském policejním ředitelství v roce 1798, bylo střežení množství cizinců navštěvujících západočeské lázně; tuto funkci plnil lázeňský komisař.

Krátké období vlády **Leopolda II.** je charakterizováno především ústupem od nejradikálnějších reforem Josefa II. a v případě centrálních úřadů byly opět rozděleny velké a těžkopádné komplexy. Celkově je možno říci, že zejména centrální správa byla navrácena do stavu, v jakém se nacházela koncem vlády Marie Terezie. Vnitřní organizace státní rady zůstala nezměněna. Hned v roce 1790 byl zrušen spojený dvorský úřad a byla obnovena **česko-rakouská dvorská kancelář** ja-

ko nejvyšší úřad pro správu politických záležitostí českých a rakouských zemí. Kancelář nabyla zase své podoby z roku 1762 se zemskými referáty, její působnost však byla širší, neboť převzala řízení školských záležitostí, když byla zrušena dvorská studijní komise, a byla rovněž rozšířena o řízení cenzurních záležitostí. Z její působnosti byly vyčleněny finanční věci, pro jejichž správu byla zřízena **dvorská komora, ministeriální bankodeputace** a **komerciální dvorský úřad**, který v sobě spojoval všechny uvedené instituce.

Největším zásahem do zemské správy bylo obnovení stavovských zemských výborů hned na počátku vlády Leopolda II. Tím odpadli dva stavovští deputovaní u obou gubernií. V kompetenci gubernií nastaly jen některé méně podstatné změny, které vesměs směřovaly k dalšímu rozšiřování jejich pravomoci. V podobě dané jim Leopoldem II. zůstala gubernia zachována až do 31. prosince 1849 a až do této doby zůstalo rovněž Slezsko spojeno s Moravou pod společným moravskoslezským guberniem.

V prvních letech vlády **Františka I.** se s nástupem policejního absolutismu a se vznikem nových správních orgánů, jejichž účelem bylo vyhledávat a potírat jakékoliv, byť i vzdálené zdání revolučního hnutí, duch veřejné správy zcela změnil. Nastalo období nového experimentování ohraničené lety 1792–1814. V počátcích vlády Františka I., který nastoupil na trůn v době nástupu francouzské buržoazní revoluce, byla správa celkem třikrát v ústředí reorganizována a teprve stav z roku 1802 nebyl již v zásadě měněn, nýbrž pouze doplňován. Pro toto období je již typická naprostá strnulost a obava z jakýchkoliv změn, které by mohly oslabit legitimitu a panovnický absolutismus. Tento systém bývá spojován se jménem Metternichovým, byl však ve skutečnosti vybudován v hlavních rysech ještě před tím, než se v roce 1809 Metternich dostal do čela státní kanceláře. Přitom není možno podceňovat charakterové rysy Františka I. projevující se v jeho podezíravosti a obdivuhodné duševní strnulosti. Panovník však dokázal dát svému způsobu vlády tzv. otcovský charakter.

V reformách Františka I. šlo opět zejména o sloučení nebo rozdělení politické a finanční správy v nejvyšší instanci, a dokonce i o spojení politické správy a soudnictví, k čemuž nikdy předtím od vzniku Nejvyššího soudního úřadu v roce 1749 nedošlo, i když Josef II. chtěl původně tento záměr uskutečnit. Zejména na samém počátku vlády Františka I. byla v ústřední správě zavedena opět **centralizace**, přestože se v minulosti již několikrát neosvědčila. V této úpravě je spatřován určitý vliv válečného vypětí, kterému také odpovídal vzrůst pozornosti věnované finančním úsekům, a především – jako již několikrát v minulosti – kontrole státního hospodaření. V tomto období byla také do bezprostřední správy převedena cenzura, která byla později sloučena s policejními záležitostmi. Ve vytváření ústředních úřadů se do určité míry projevily i vrozené osobní vlastnosti panovníkovy, umocňované strachem z revolučního hnutí po vypuknutí revoluce ve Francii. Panovník proto vytvářel stále nové a nové kontrolní úřady, střežil žárlivě svou moc a sám rozhodoval všechny důležitější, mnohdy ale i zcela podružné otázky, využívaje při tom vzájemné rivality šéfů dvorských úřadů k tomu, aby příliš nevzrostla jejich pravomoc. Každý úředník se musel držet přísně zákona

a předpisů už z obavy, že jím zpracovaný akt by se mohl dostat k císaři. Rozhojnění úřední agendy činilo však již fyzicky nemožným to, co bylo možno uplatňovat ještě v tereziánském a josefínském období, aby totiž panovník rozhodoval osobně ve všech, i méně podstatných otázkách. Později zcela převážila panovníkova vrozená nedůvěra, jeho nepružnost a strnulost a ačkoliv bylo zřejmé, že státní aparát je zastaralý, nepružný a nevýkonný a že špatně placené úřednictvo, zejména nižší, je nespolehlivé a náchylné k úplatkům, nebyl František I. ochoten cokoliv měnit na zaběhaném chodu věcí. Stejnou radu dal i svému synovi Ferdinandovi I., po jehož nástupu byla státní správa na počátku rozkladu. Jednání sekcí státní konference a dvorských úřadů obyčejně utonula v nekonečných, stereotypně se opakujících řečech o možnosti dalekosáhlých revolučních důsledků i každého nevinného návrhu na nějakou změnu. Návrh se na konci obyčejně ukázal povážlivým - toto slovo bylo ve státní radě velmi oblíbeno - a skončil v registratuře. I důležité záležitosti vyžadující rychlé řešení končily v nekonečném instančním řízení, trvajícím i několik roků, až se věci vyřešily samy.

První reforma byla uskutečněna již v roce 1792, kdy František I. vydal novou instrukci pro státní radu. Ta měla věnovat hlavní pozornost dodržování zákonů, zachovávání náboženství, péči o spravedlnost včetně policie a zajištění jak veřejného, tak i soukromého úvěru. Se státní radou byla spojena i ústřední státní účtárna jako vlastní státní kontrola ve vnitřních záležitostech; účtárna však byla již v roce 1794 opět vyčleněna a byla řízena pod vlastním prezidentem.

Hned v listopadu 1792 zrušil František I. česko-rakouskou dvorskou kancelář a vytvořil **Directorium in cameralibus germanicis et hungaricis et in publico-politicis germanicis.** Byly v něm spojeny ještě větší agendy než u josefínského spojeného dvorského úřadu, a to komorní záležitosti jak západní, tak i východní části monarchie a politické záležitosti českých a rakouských zemí. Do čela byl postaven nejvyšší direktoriální ministr, kterému bylo dovoleno užívat v některých aktech titulu nejvyššího kancléře. Od roku 1796 byl už nazýván dirigující ministr.

Velmi důležité postavení měl **kabinetní ministr,** jmenovaný již 3. března 1792. Stal se jím Františkův vychovatel hrabě Colloredo-Walsee, který měl důležitý hlas v konferencích ministrů a prezidentů dvorských úřadů a často jim místo císaře předsedal. F. Walter hodnotí jeho pozici tak, že přes všechny výhrady panovníkovy měl v podstatě postavení šéfa vlády, a to až do svého odvolání v roce 1805, kdy kabinet poklesl opět na pomocný úřad bez větší politické váhy.

Koncem roku 1792 povolal František I. opět jako **státního ministra** tvůrce josefínského policejního systému hraběte Pergena a pověřil ho správou veřejné a tajné policie, která byla vyčleněna z česko-rakouské dvorské kanceláře, kam byla soustředěna za Leopolda II. Pergen během krátké doby obnovil policejní organizaci z josefínského období a následovalo vytvoření **policejního dvorského úřadu,** kterému byla bezprostředně podřízena policejní ředitelství v zemích. V roce 1801 byl úřad přebudován přičleněním cenzury na **policejní a cenzurní dvorský úřad.** Hlavní součástí policejní agendy se stala tajná policie, střežící státní tajemství a zajišťující politiku vládnoucího režimu. Tento úřad nebyl vlastně samostatným ministerstvem, nýbrž v praxi jen policejním odborem státní kanceláře, na

které byl svým způsobem práce zcela závislý. Po skončení napoleonských válek se do jeho čela dostal hrabě Sedlnitzky, který proslul hledáním spiknutí rozvětvených do fantastických rozměrů.

Druhá reforma ústřední správy za Františka I. následovala v roce 1797. Direktorium bylo zrušeno a politická správa západních částí monarchie byla spojena se soudnictvím v **česko-rakouské dvorské kanceláři.** Zrušen byl i Nejvyšší soudní úřad, existující nepřetržitě od roku 1749. Finanční resorty byly v důsledku trvajícího válečného vypětí soustředěny ve **finančním dvorském úřadě** v čele s ministrem financí a prezidentem dvorské komory. Byly zde spojeny komorní, bankální i komerční záležitosti.

Třetí experiment se uskutečnil v roce 1801, kdy byl zřízen **spojený dvorský úřad** s kompetencí jak v politické správě, tak i v soudnictví a ve všech finančních resortech s jedinou výjimkou kreditních záležitostí, které spravovalo **tajné kreditní ředitelství.**

Velmi důležitá změna nastala v tomto roce i v koordinačním orgánu, neboť státní rada byla formálně zrušena. O jejím významu však svědčí, že přes svoje formální zrušení fungovala ve skutečnosti dál až do svého opětovného obnovení v roce 1808. Po zrušení státní rady nastoupilo v roce 1801 na její místo **státní a konferenční ministerstvo** jako nejvyšší revizní orgán pro všechny státní záležitosti. Členilo se na zahraniční, vojenský a námořní a vnitřní departement, vždy v čele s ministrem. Hlavou zahraničního departementu, který nebyl v postatě ničím jiným než státní kanceláří, byl státní kancléř, do čela vojenského a námořního departementu byl postaven ministr války arcivévoda Karel, kterému byla podřízena dvorská válečná rada. V čele vnitřního departementu stál dirigující státní ministr a jemu byli podřízeni teritoriální dvorští kancléři, tj. česko-rakouský, uherský, sedmihradský a do roku 1805 i italský, a také přednostové různých ústředních finančních úřadů. Zpočátku se úřadovalo tak, že se konaly společné konference všech departementů pod císařovým předsednictvím. Pro jeho odpor vůči rozsáhlejším sezením a pro jeho zálibu v kabinetním systému vlády z nich však sešlo a bylo zavedeno jen písemné jednání. Od ústředních úřadů však nešly věci do státního a konferenčního ministerstva přímo, nýbrž prostřednictvím zmíněného tajného kabinetu v čele s kabinetním ministrem. Touto kanceláří tak procházely všechny akty státní správy.

Státní a konferenční ministerstvo začalo chod správy nepříznivě ovlivňovat, zvláště když rozhodující pravomoc zůstávala stále soustředěna zcela v rukou císaře a shromážděné kolegium mělo jen referující a poradní úlohu bez jakékoliv výkonné moci. V roce 1808 bylo proto státní a konferenční ministerstvo zcela zrušeno a panovník opět reaktivoval státní radu jako poradní orgán pro celou monarchii. **Státní rada** byla rozdělena na čtyři sekce – pro zákonodárství a soudnictví, pro celkovou státní správu, pro finanční správu a pro vojenství – a v čele každé z nich stál státní ministr. Prostřednictví tajné kabinetní kanceláře při vyřizování úředních záležitostí zůstalo zachováno.

Již v roce 1814 zřídil však panovník další poradní a koordinační orgán nazvaný původně **konferenční rada** a později **státní konference.** Obě poradní kolegia –

státní rada a konferenční rada – s oddělenými prezidii měla však tvořit „souvislý celek", ve skutečnosti však byla konference nadřízena státní radě. Rozhodující slovo v ní získal Metternich, kdežto jeho rival František Antonín Kolovrat-Libštejnský, označovaný za nejschopnějšího muže ve vnitřní správě, do jejíhož čela byl postaven v roce 1826 jako státní a konferenční ministr pověřený vedením politické sekce ve státní radě a krátce nato i její finanční sekce, se snažil povznést co nejvíce význam státní rady. O tom, co se má v konferenci projednávat, rozhodoval panovník a konference se zabývala zejména důležitými záležitostmi, které už prošly státní radou a při jejichž projednávání se ukázaly významné názorové rozdíly nebo pochybnosti. Poradní forma zde měla být ústní a předsedou byl císař. Nechuť Františka I. k jakýmkoliv poradám však způsobovala, že se konference scházela zřídka a její činnost přes Metternichovo naléhání už pomalu zanikala. Teprve v roce 1830 v důsledku událostí na Východě byla znovu uvedena v život a prohlášena za permanentní.

Po smrti Františka I. se očekávalo, že ve vnitřním zřízení monarchie dojde ke změnám. Tyto naděje se však nesplnily a protože císař Ferdinand I. nebyl v důsledku své duševní poruchy s to vládnout a rozhodovat, stala se v jeho období konferenční rada, které se v roce 1836 dostalo označení **státní konference**, vlastním nositelem státní moci, i když šlo o poradní těleso konající výlučně ústní porady. Předsedal jí arcivévoda Ludvík a stálými členy byli Metternich, císařův bratr arcivévoda František Karel a Kolovrat, kterému byly přenechány finanční věci. Jako dočasní členové mohli být přizváni šéfové sekcí státní rady, státní a konferenční radové a prezidenti dvorských úřadů.

Státní rada, která byla v roce 1814 reorganizována do zmíněných čtyř sekcí a pro kterou byl v roce 1836 vydán nový statut, si i nadále podržela svůj význam. Podle tohoto statutu zůstalo zachováno rozdělení na dosavadní sekce, avšak členy státní rady měli být nadále jen státní radové a nikoli také ministři.

Oba nejvyšší poradní a koordinační orgány byly zrušeny v roce 1848, a to státní rada vlastnoručním listem Ferdinanda I. ze 4. dubna – její oficiální název tehdy zněl státní a konferenční rada pro vnitřní záležitosti – a činnost státní konference skončila definitivně 30. listopadu.

Centralizace a koncentrace agend zavedená v roce 1801 nemohla mít dlouhé trvání a již v roce 1802 byla odstraněna a nahrazena novým systémem, který potom vcelku přetrval až do revoluce roku 1848.

Ve **čtvrté reformě ústřední správy**, uskutečněné na počátku vlády Františka I., v roce 1802, byla definitivně oddělena politická správa, finanční správa a soudnictví, a tak tomu zůstalo i nadále. Určité změny, zejména ve finanční správě, nastaly i po roce 1802, a to hlavně v souvislosti s kritickou situací státních financí, která vyústila v roce 1811 ve státní bankrot. Tyto změny však neměly zásadní charakter.

Nejvyšším orgánem politické správy se v roce 1802 stala opět **spojená dvorská kancelář** v čele s nejvyšším kancléřem, nazývaným také již **ministrem vnitra**. Kancelář byla hned v březnu 1848 přeměněna v ministerstvo vnitra, jehož součástí se stal i policejní a cenzurní dvorský úřad. Odpovídalo to konstitučnímu duchu, stavějícímu se proti existenci samostatné nejvyšší policejní instituce.

Pro soudnictví působil od roku 1802 opět již samostatný **Nejvyšší soudní úřad.** Z té části, která vykonávala vlastní justiční správu, vzniklo hned v březnu 1848 **ministerstvo práv** (*Justizministerium*), ze druhé části, která vykonávala funkci nejvyššího soudu, byl v roce 1850 zřízen Nejvyšší soudní a kasační dvůr.

Pro finanční správu byla v roce 1802 obnovena **dvorská komora a bankodeputace,** a to pro všechna odvětví státního hospodářství celé monarchie. Bylo jí podřízeno několik komisí a dvorských úřadů. Po státním bankrotu v roce 1811 byla finanční správa v nejvyšší instanci nově uspořádána. V roce 1813 byl jmenován nejdřív prozatímně a od roku 1816 definitivně **ministr financí,** kterého panovník pověřil vedením úvěrových institucí a operací, vypracováváním státního rozpočtu aj. Ministr financí je však uváděn pouze do roku 1829. Po skončení války v roce 1816 byla zavedena pod ministrem financí centralizace finanční správy. Jednotlivá, do té doby samostatná oddělení dvorské komory, tj. montanistická dvorská komora, komerční dvorský úřad, kreditní dvorská komise a ministeriální bankodeputace, byla spojena a tímto spojením vznikla **všeobecná dvorská komora.** Do jejího čela byl postaven prezident a vrchním dozorem nad komorou byl pověřen ministr financí. Součástí reformy z roku 1816 bylo i vytvoření **Rakouské národní banky** jako soukromé instituce pod ochranou státní správy s výhradním privilegiem jako cedulová banka i s úkoly eskomptní a hypotéční banky a jako správkyně fondu k umořování státního dluhu.

Tato organizace zůstala od poloviny 18. století nejdéle v platnosti. Znamenalo to, že až do roku 1848 zůstala **finanční správa** v Rakousku dvojkolejná, tj. přímé a nepřímé daně byly spravovány ve všech instancích odděleně zvláštními úřady. Správa přímých daní patřila politickým úřadům jako úřadům dohlédacím, tj. v nejvyšší instanci spojené dvorské kanceláři a v jednotlivých zemích guberniím a krajským úřadům. Jejich správu prováděli krajští kasíři a kontroloři a zemské výbory se svými účtárnami a pokladnami. Nejnižší správní a zároveň výkonnou složkou správy přímých daní byly patrimoniální (vrchnostenské) úřady a magistráty. Ústřední správa tzv. důchodků, tj. nepřímých daní, cel a poplatků, a správa státních statků příslušela všeobecné dvorské komoře a na rozdíl od přímých daní byly důchodky převzaty ve všech instancích do státní správy a podřízeny finančním úřadům. V zemích vykonávaly tuto správu administrace jednotlivých důchodků, v roce 1831 došlo však k dalšímu soustředění správy důchodků i ve druhé instanci a pro jejich správu, s výjimkou některých monopolů, vznikly **kamerální důchodkové správy** v Praze a Brně. Jim podléhaly **okresní kamerální důchodkové správy,** zřízené v roce 1833 vždy pro obvod jednoho nebo dvou politických krajů. Od roku 1834 se pro ně užívalo zkráceného označení **okresní kamerální správy.** Do jejich působnosti náleželo kromě správy všech nepřímých dávek (důchodků) i důchodkové trestní řízení, pokud ovšem nespadalo do pravomoci zvláštních **důchodkových trestních soudů,** které vznikly v roce 1835, a správa státních fondových a nadačních statků včetně lesů. Výkonnými orgány okresních kamerálních správ se staly **celní úřady, pohraniční stráž** zřízená v roce 1829 k obraně proti podloudnictví a neoprávněnému překračování hranic i k udržení veřejného pořádku v pohraničních okresech, a **důchodková stráž,** která vznikla

v roce 1835 k ochraně proti přestupkům důchodkových předpisů a ke službě u okresních kamerálních správ ve funkci výkonných orgánů. Obě strážní složky byly v roce 1843 spojeny v jednotný sbor nazvaný **finanční stráž**. Správa důchodků byla organizována podle celního a monopolního řádu z roku 1835.

Význam **fiskálních úřadů** vzrostl zejména po zrušení jezuitského řádu a po rušení klášterních statků Josefem II., když klášterní statky přišly do státní správy a fiskus vedl i spory týkající se zrušených klášterů. Na druhé straně se jejich pravomoc zmenšila novou organizací soudnictví za Josefa II. V roce 1783 byl řádně organizován fiskální úřad pro Moravu a Slezsko v Brně a opatřen řádnou instrukcí. Do čela byl postaven komorní prokurátor se dvěma fiskálními adjunkty, z nichž jeden byl zástupcem poddaných ex offo, a s příslušným personálem. V roce 1800 byl zřízen třetí a v roce 1843 čtvrtý adjunkt. V roce 1850 byly fiskální úřady přebudovány na **finanční prokuratury**.

Ze všeobecné dvorské komory vzniklo hned v březnu 1848 **ministerstvo financí** a z té její části, která vyřizovala komerční záležitosti, bylo zřízeno v roce 1848 **ministerstvo pro obchod, živnosti a veřejné stavby**. Generální účetní ředitelství bylo přebudováno v roce 1854 na **Účetní kontrolní úřad**.

Jeden z nejstarších rakouských centrálních úřadů, kterým byla dvorská válečná rada, byl v březnu 1848 přebudován na **ministerstvo války**.

V Metternichově éře značně vzrostl význam **státní kanceláře,** která nebyla pouhým ministerstvem zahraničí běžného typu. Její zahraniční odbor měl na starosti vedle diplomacie a diplomatického zpravodajství i zahraniční špionáž a kontrašpionáž proti cizím zastupitelským úřadům ve Vídni a její vnitřní odbor zasahoval do vnitřních záležitostí. Pařily sem i běžné policejní záležitosti a v roce 1846 byl zřízen společný policejní referát, který slučoval policejní agendu obou odborů. Metternich byl fakticky přímým nadřízeným prezidenta policejního a cenzurního dvorského úřadu Sedlnitzkého a celý policejní aparát se stal jakýmsi orgánem státní kanceláře. Státní kancelář byla hned v březnu 1848 přeměněna v **ministerstvo zahraničních záležitostí a císařského domu**.

Podíváme-li se závěrem této části na vývoj ústřední správy od roku 1749, dospějeme ke zjištění, že během 53 let, tj. do roku 1802, došlo v nejvyšší instanci politické správy k osmi změnám. Změnu zcela zásadního státoprávního charakteru přinesla první tereziánská reforma z roku 1749 odstraněním teritoriálních dvorských kanceláří a zřízením *Directoria in publicis et cameralibus*, další změna proběhla v roce 1762, kdy bylo direktorium zrušeno a vytvořena česká a rakouská dvorská kancelář. Každý z nástupců Marie Terezie považoval potom za svou povinnost vtisknout ústřední správě charakter odpovídající jeho představám o moderní správě. Tak byla dvorská kancelář přebudována jednou za Josefa II. vytvořením spojeného dvorského úřadu a jednou za Leopolda II., který česko-rakouskou dvorskou kancelář – byť i na krátkou dobu – obnovil. V počáteční etapě vlády Františka I. se uskutečnily celkem čtyři změny: v roce 1792 byla dvorská kancelář opět zrušena a na její místo nastoupilo nové direktorium s mnohem větší věcnou i územní působností než haugwitzovské direktorium z roku 1749, v roce 1797 bylo direktorium vystřídáno česko-rakouskou dvorskou kanceláří, která vedle politic-

ké správy zahrnovala i soudnictví. V roce 1801 byla kancelář opět zrušena a nahrazena spojeným dvorským úřadem obsahujícím nejen politickou správu a soudnictví, nýbrž i finanční správu, a v roce 1802 byla opět obnovena spojená dvorská kancelář jako nejvyšší instance politické správy pro české, rakouské a italské země a pro Halič. V roce 1802 dostala veřejná správa v nejvyšší instanci podobu, která zůstala vcelku zachována - až na některé méně významné změny - až do revoluce roku 1848, takže pouze za vlády Ferdinanda I. k reorganizaci ústřední správy nedošlo.

Při hojných reformách v letech 1749–1802 se rozhodovalo především o tom, má-li být v nejvyšší instanci spojena politická a finanční správa, neboť soudnictví bylo v nejvyšší instanci od správy odděleno již v roce 1749 zřízením Nejvyššího soudního úřadu a pouze v letech 1797–1802 bylo se správou opět spojeno. Neuspořádané rakouské finanční poměry nutily rovněž k hledání stále nových zdrojů státních příjmů, proto byl v každé reformě kladen důraz na organizaci nejvyšších finančních úřadů a zejména na účetní kontrolu. Ta se ustálila v roce 1805 zřízením generálního účetního ředitelství a finanční správa, pokud šlo o většinu zdrojů, našla svůj vrcholný orgán ve všeobecné dvorské komoře.

Z celého dosavadního výkladu vývoje ústřední a zemské správy, zejména v období vlády Marie Terezie a Josefa II., zřetelně vyplývá, že především centralizační politika obou těchto panovníků byla výrazně zaměřena proti stavovským zřízením a institucím. Úsilí o **centralismus a o absolutistický způsob vlády** zasáhlo všechny důležitější stavovské instituce, ať šlo o zemské sněmy, stavovské zemské výbory nebo zemské soudy, byť i různou měrou.

Zemské sněmy - byl to český a moravský zemský sněm a ve Slezsku až do jeho odtržení od České koruny v roce 1742 jednak ústřední knížecí sněm, jednak sněmy jednotlivých knížectví - se scházely i nadále každoročně, ale mohl je svolávat jen král sám, který k nim obvykle vysílal své komisaře. Víme již, že roku 1748 schválením decenálních recesů se sněmy zbavily nejdůležitějšího zbytku svých pravomocí. K jejich novému omezení došlo za Josefa II., kdy se sněmovní jednání stala pouhou formalitou. Koncem vlády Josefa II. ustala činnost zemských sněmů docela a když pak v roce 1789 Josef II. svolal český zemský sněm a předložil mu opět jednou berní postulát, mělo to být podle panovníkových představ naposledy, neboť podle připravované úpravy kontribuce se mělo stát právo stavů povolovat pozemkovou daň zcela iluzorním. Leopold II. vyzval v roce 1790 zemské sněmy, aby mu podaly svá přání (*desideria*), popřípadě stížnosti (*gravamina*). Stavové žádali ve svých desideriích, aby bylo vydáno nové zemské zřízení ve shodě se stavy, aby všechny státní zákony byly před jejich vydáním předkládány sněmu a aby každý člen sněmu mohl podávat na sněmu návrhy bez předběžného svolení královských komisařů. Stavové ani zdaleka nepopírali zákonodárnou moc panovníka, domáhali se jen jakési součinnosti při jejím výkonu. Leopold II. přiznal stavům práva, která jim byla udělena v době třicetileté války, a obnovil jejich orgány, které existovaly k roku 1779, což se týkalo především stavovských zemských výborů, jakož i práva, která ve sněmech k témuž roku praktikovali. Za Leopolda II. tak činnost zemských sněmů opět započala, ale i nyní měly mít sně-

my jen jakýsi omezený hlas v legislativních záležitostech, a chtěl-li některý člen sněmu podat návrh, mohl jej předložit buď královským komisařům, nebo stavovskému zemskému výboru a touto cestou se návrh do sněmu mohl dostat.

Odstoupení převážné části Slezska Prusku si vynutilo i novou organizaci slezského zemského sněmu. Sněm dostal označení **knížecí sněm** a scházel se jednou ročně. Vedle toho se však členové sněmu shromažďovali v Opavě několikrát do roka k vyřizování běžných zemských věcí. Toto shromáždění se i nyní nazývalo **veřejný konvent** (*conventus publicus*). Ani knížecí sněm neměl valnou pravomoc a směl projednávat jen to, co mu bylo předloženo ve formě královských postulátů.

Od roku 1792 se opět konaly neformální schůze českých stavů vedle přísně formálních postulátových sněmů. Od počátku čtyřicátých let 19. století se staly častějšími a nabývaly na významu. V polovině čtyřicátých let nastalo v českém zemském sněmu nové napětí mezi panovníkem a stavy, kteří opět začali věnovat pozornost zachování posledního zbytku svých výsad. Vznikl spor, zda panovník může obsadit nejvyšší úřady v Českém království také osobami, které nejsou usedlými členy panského stavu. Komise zvolená českým sněmem vypracovala v roce 1847 tzv. *Dedukci o právní nepřetržitosti ústavních práv a svobod českých stavů*. Dedukcí vrcholila předbřeznová stavovská opozice v českém zemském sněmu. Do čela stavovských požadavků byl zařazen postulát účasti na zákonodárné moci, který krátce předtím vláda již výslovně zamítla s odvoláním na striktní znění Obnoveného zřízení zemského. Pravomoc zemských sněmů se v této době omezovala v podstatě již jen na povolování berní, jejich rozvrhování a vybírání, na vedení katastru a inkolátních a šlechtických knih, na provádění předpisů o zemských deskách, na předpisování, vybírání a odvádění dědické daně, na přijímání nápojové daně a na správu zemského jmění, zejména domestikálního fondu. I tato omezená sněmovní činnost byla podrobena dozoru gubernií a spojené dvorské kanceláře.

Zeměpanské úřady sledovaly pečlivě i činnost **stavovských zemských výborů.** Aby zemské výbory nezasahovaly do pravomoci zeměpanských úřadů, bylo zajištěno mj. tím, že jejich ředitelé, tj. nejvyšší purkrabí v Čechách a zemský hejtman na Moravě, stáli současně v čele prvních zemských úřadů: nejvyšší purkrabí od roku 1762 v čele českého gubernia a moravský zemský hejtman již od roku 1636 v čele královského tribunálu a od roku 1762 rovněž v čele moravského, popřípadě moravskoslezského gubernia.

Po svém obnovení za Leopolda II. obstarávaly stavovské zemské výbory zhruba tytéž agendy jako dříve. Také jejich závislost na panovníkovi se nezměnila a ke konci své existence byly stavovské zemské výbory v podstatě vládní institucí, neboť jejich direktoři se zástupci duchovenstva a s byrokratickými zástupci královských měst v nich vždy poslušně hájili stanovisko dvora.

Stavovské zemské výbory byly institucí, která přežila revoluci roku 1848, a působily až do roku 1861. Teprve tehdy byly nahrazeny zemskými výbory podle únorové ústavy.

Pro **krajskou správu** měla neobyčejný význam instrukce z roku 1731, která zůstala s doplňky a rozšířeními v platnosti až do josefínských reforem. Instrukce již

zajišťovala krajským hejtmanům rozsáhlou působnost v oblasti patrimonia, v kontribuční agendě, při správě vojenských záležitostí a v policejní, soudní a politické agendě. Krajští hejtmani měli již určité právo kontroly a dozoru nad královskými městy, jejich úkolem byla podpora rozkvětu obchodu a celého hospodářského života, spolupracovali také se soudy, dozírali na zdravotní a hygienické poměry atd.

Rovněž tereziánská reforma krajské správy započala ve **Slezsku**, kde od roku 1744 královský úřad v Opavě kontroloval tři tzv. zemské starší, jmenované každým rokem. Zbytek Slezska tím byl rozdělen do tří krajů. Prvním krokem k postátnění krajské správy, jehož iniciátorem byl rovněž Haugwitz, se stalo vyhlášení *systemálního patentu* v roce 1748, kterým byla nejen upravena nová berní a vojenská soustava podle decenálních recesů, ale také byla rozšířena působnost krajských úřadů a postavena na nový základ. Krajští hejtmani, jejichž služné bylo zvýšeno a jehož polovinu hradil již stát, kdežto jen druhá polovina se vyplácela ze stavovských fondů, měli na ustanovení patentu dohlížet a pomáhat v jeho prosazování. K tomu účelu dostali zvláštní instrukci a byli podřízeni nově vytvořeným královským deputacím a od roku 1749 pak královským reprezentacím a komorám. Od roku 1748 se již vyžadovala řádně organizovaná kancelář krajského úřadu a v následujícím roce se přestalo požadovat, aby krajští hejtmani byli ustanovováni ze šlechty usedlé v kraji. Naopak se začala dávat přednost hejtmanům ze šlechty v kraji neusedlé s odůvodněním, že krajský hejtman nesmí být vázán při plnění svých povinností osobními zájmy.

Na jaře 1750 byla do Čech vyslána zvláštní dvorská komise s pověřením, aby revidovala krajské úřady zejména co do nedostatků v jejich kontribuční agendě. Výsledek revize přispěl k rozhodnutí reformovat celé krajské zřízení. Zásadní **reforma krajské správy** byla uskutečněna císařským reskriptem z 23. ledna 1751, který vlastně znamenal ukončení celé první etapy tereziánských správních reforem. Touto reformou se staly krajské úřady druhou pravidelnou instancí veřejné správy a byly postátněny.

Reskript z roku 1751 zrušil staré pravidlo stavovských zřízení v Čechách, podle kterého v čele každého kraje stáli dva krajští hejtmani, a zavedl i zde v každém kraji jediného **krajského hejtmana**. Zároveň bylo určeno pevné sídlo krajského úřadu v krajském městě – do té doby byla v Čechách zpravidla úřadovnou krajského úřadu vrchnostenská kancelář krajského hejtmana z panského stavu. Služné krajských hejtmanů převzal plně stát a fakticky je zvýšil tím, že počal vyplácet i krajského sekretáře, kterého si do té doby musel vydržovat krajský hejtman. Vyvolalo to dojem, že krajští hejtmani jsou rovni ostatním úředníkům z povolání a z toho titulu je možno klást na ně přesně vymezené požadavky. Stará stavovská tradice se však projevovala i nadále ve jmenování krajských hejtmanů z pánů a rytířů požívajících českého inkolátu a v každoroční obnově úřadů. Některá ustanovení reskriptu však dřívější monopol šlechty na funkci krajských hejtmanů odstraňovala, takže od té doby nenalézáme v čele krajských úřadů starou zemskou šlechtu, která nechtěla opustit svá sídla a o funkci krajského hejtmana se ucházela jen tehdy, když chtěla dosáhnout nejvyšších úředních míst v zemi nebo u dvo-

ra. Za Josefa II. byli v roce 1787 jmenováni první krajští hejtmani měšťanského původu. Reskript dal krajskému hejtmanovi i zástupce, krajského adjunkta, a začal se vytvářet i další personál zbyrokratizovaného krajského úřadu.

Současně bylo nařízeno **nové krajské rozdělení**, aby všechny kraje byly přibližně stejně velké. Čtyři největší kraje v Čechách byly proto rozděleny a bylo zřízeno 16 krajských úřadů: Žatecký kraj byl rozdělen na žatecký a loketský podíl, Plzeňský kraj na plzeňský a klatovský podíl, Bechyňský kraj na táborský a budějovický podíl a Hradecký kraj na hradecký a bydžovský podíl, tyto podíly byly ale ještě v roce 1751 postaveny na roveň krajů. Krajskými městy byly v roce 1751 Mladá Boleslav, Čáslav, Hradec Králové (v letech 1779–1792 byl krajský úřad přenesen do Hoříněvsi), Nový Bydžov (v letech 1784–1850 byl krajský úřad v Jičíně), Chrudim, Litoměřice, Plzeň, Klatovy, Písek (pro Prácheňský kraj), Tábor, České Budějovice, Žatec a Loket. Kouřimský, Rakovnický a Berounský kraj měly sídla krajských úřadů v Praze, Josefovi II. se však podařilo, aby krajský úřad Berounského kraje sídlil v letech 1788–1792 v Berouně a krajský úřad Rakovnického kraje byl od roku 1788 přenesen trvale do Slaného. Pouze krajský úřad kraje Kouřimského zůstal nadále v Praze. V Loketském kraji měl ještě určité mimořádné postavení tzv. chebský okres, od osmdesátých let 18. století nelze však již mluvit o zvláštních právech Chebska. Praha nepatřila do žádného kraje. Na Moravě bylo i nadále šest krajů: Brněnský, Jihlavský (krajský úřad měl v letech 1783–1794 sídlo ve Velkém Meziříčí), Znojemský, Hradišťský, Olomoucký (krajský úřad byl v letech 1783–1794 v Uničově) a Přerovský (krajský úřad byl od roku 1783 až do roku 1850 v Hranicích). Královskému úřadu v Opavě podléhali zemští starší ve Vidnavě pro Nisko, v Opavě pro Opavsko a v Těšíně pro Těšínsko. Krajské úřady byly ve Slezsku vytvořeny teprve v roce 1783, kdy byla země rozdělena do Opavského kraje (krajský úřad sídlil v letech 1783–1793 v Krnově) a Těšínského kraje.

Po dokončení tereziánské reformy krajské správy byly konány zvláštní revize, zda se krajské úřady řídí podle nových nařízení a předpisů, a na základě reformy krajských úřadů v českých zemích byly postupně upravovány i krajské úřady v ostatních rakouských dědičných zemích, popřípadě tam, kde krajské zřízení do té doby neexistovalo, bylo nyní zavedeno.

Postátnění krajské správy v roce 1751 bylo velmi důležitým krokem, který měl umožnit bezprostřední vliv státu i na vrchnostenské úřady a magistráty. K. Kadlec hodnotil toto postátnění tak, že teprve jím byl v habsburské monarchii dovršen absolutismus. Důraz kladený na řádnou funkci krajské správy je zřejmý i z toho, že první speciální sbírky zákonů byly určeny právě krajským úřadům a že obzvláštní pozornost byla na právnických fakultách věnována tzv. krajské vědě neboli vědě o krajských úřadech.

Již v roce 1768 se začalo jednat o reformě krajských úřadů, ale k jejímu uskutečnění došlo až za Josefa II. V roce 1782 v nám již známých „nezměnitelných zásadách" systému správy v Čechách přikázal panovník mj., aby krajské úřady byly přeloženy do středu krajů, což, jak jsme viděli, se dálo i za cenu toho, že krajský úřad byl umístěn do bezvýznamné vsi nebo městečka. Tři krajští hejtmani sídlící v Praze měli přejít do svých krajských měst a Praha měla být zvláštním krajem jen

s jedním městským hejtmanem. Po několikerém zvláštním šetření bylo za osobní návštěvy Josefa II. v Čechách rozhodnuto celou krajskou správu reformovat, ale od nového rozdělení Čech na kraje, o němž se rovněž uvažovalo, bylo nakonec upuštěno. Reforma byla vyhlášena dvorským dekretem z 12. února 1784 a krajský úřad jí byl vytvořen již jako dokonale zbyrokratizované správní těleso. Personální obsazení krajských úřadů bylo rozšířeno a celkově bylo zlepšeno hmotné postavení jejich úřednictva. Krajští hejtmani byli postaveni na roveň guberniálním radům a všichni zaměstnanci krajského úřadu s výjimkou zaměstnanců krajské filiální pokladny a zaměstnanců zdravotní služby (byl to krajský chirurg a krajský fyzik, kteří byli vypláceni ze stavovských prostředků) byli již nyní placeni státem. Kromě krajského hejtmana to byli zpravidla tři krajští komisaři, krajský sekretář, krajský protokolista, dva kancelisté, praktikanti a dva až čtyři krajští dragouni. O vzniku krajských úřadů ve Slezsku byla již zmínka. **Pravomoc krajských úřadů** byla podstatně rozšířena a krajský úřad se stával stále více rozhodující instancí. V roce 1787 byla vydána tzv. manipulační instrukce krajských úřadů, která obsahovala i popis činnosti jednotlivých zaměstnanců. Autorita krajského hejtmana byla celkově zvýšena a veškeré rozhodování spočívalo výhradně v jeho rukou. Velký důraz se kladl na osobní vizitace: krajské úřady byly kontrolovány gubernii jednak tím, že jim podávaly pravidelné zprávy, jednak osobními kontrolami guberniálních úředníků. Krajské úřady naproti tomu kontrolovaly stejným způsobem celý kraj a zvláště orgány patrimoniální a městské správy.

Působnost krajských úřadů byla v dalších letech novými právními normami stále více rozšiřována. Josefínská organizace krajské správy byla však pojata tak, aby krajské úřady mohly dostačovat stále se množícím úkolům státní správy, takže krajské zřízení zůstalo zachováno ve svých základech až do roku 1850 bez podstatnějších změn.

V 17. a 18. století nastal u nás rychlý přechod k úřednickému, tj. **byrokratickému soudnictví**. Byl to jeden z průvodních jevů absolutismu, který považoval za zdroj práva panovníka, a musel proto nahrazovat feudální soudce, kteří právo volně nalézali, soudci-úředníky, kteří rozhodovali podle předpisů daných jim panovníkem. Všeobecně byly zavedeny opravné prostředky a nejdříve dvojinstanční a pak s malými výjimkami trojinstanční postup. Systém soudců z povolání dovolil, aby soudy fungovaly jako státní úřady pracující nepřetržitě. Ústní jednání, a to zvláště u soudů vyšších instancí, bylo důsledně nahrazeno písemným řízením.

Úpadku **hrdelních soudů** měl zabránit zvýšený dozor nad veškerou trestní agendou, který prováděli krajští hejtmani. Ti kontrolovali jako dohlédací orgány vězení hrdelních soudů a stav osob v nich. Při svých policejních akcích si od konce 17. století postupně podřizovali městské soudy a zajišťovali přesuny vězňů k lépe vybaveným hrdelním soudům a ostatní soudy měnili v jejich pomocné orgány. V roce 1732 byla pravomoc krajských hejtmanů rozšířena tak, že mohli navrhovat, aby soudy nezachovávající předpisy o hrdelním soudnictví byly zbaveny práva vykonávat hrdelní jurisdikci. Tato opatření však zůstala bez úspěchu, proto se množily hlasy, aby hustá síť špatně fungujících a nesnadno kontrolovatelných hrdelních soudů byla zredukována. To se však podařilo na návrh královského tri-

bunálu v roce 1729 jen na Moravě, kde byla uskutečněna redukce dvou set hrdelních soudů. Marie Terezie zasáhla do hrdelního soudnictví na Moravě v roce 1752, kdy se uskutečnila **druhá restrikce** moravských hrdelních soudů, jak bude zmíněno v kapitole o vývoji městské správy. Hrdelní pravomoc zde zůstala pouze královským městům a 26 městům poddanským a i takto redukovaný počet hrdelních soudů byl již v roce 1754 opětovně značně snížen. V roce 1754 skončil zejména vinou pasivity krajských hejtmanů druhý pokus o snížení počtu hrdelních soudů v Čechách neúspěchem a úspěšný byl teprve třetí pokus. Od 1. ledna 1766 směly vykonávat hrdelní jurisdikci v Čechách jen soudy čtyř pražských měst, městský soud v Chebu, soud pražské univerzity a dále 24 měst. Zároveň byl vytvořen tzv. **kriminální fond** spravovaný apelačním soudem, do kterého přispívala města, kterým byl výkon hrdelní pravomoci zastaven, a plynuly sem i jiné příjmy, zejména z pokut. Města, kterým byla hrdelní pravomoc ponechána, byla povinna mít soudy řádně obsazeny radními, kteří měli ovládat platný hrdelní řád, a u každého soudu musel být právnicky vzdělaný stálý přísežný písař-syndik; jemu pomáhal při vyřizování trestní agendy jeden ze členů městské rady, který se musel stejně jako syndik podrobit kvalifikační zkoušce u apelačního soudu. Začlenění soudní pravomoci v hrdelních věcech do bezprostředního vlivu státního aparátu se mělo stát jednou z forem omezení pravomoci pozemkových vrchností a samostatného soudnictví královských měst, což byla tendence typická pro celé tereziánské a josefínské období.

Apelační soud v Praze nebyl v této době již jediným v českých zemích, neboť v roce 1753 byl zřízen **apelační soud v Brně.** Jako apelační soud zde fungoval královský tribunál, který byl při té příležitosti rozšířen o dva rady. Apelace z Moravy do Prahy tím ustaly. Důležitým zásahem uskutečněným za Marie Terezie do soudnictví bylo zřízení **Nejvyššího soudního úřadu ve Vídni** v roce 1749. Z předchozího výkladu víme, za jakých okolností se tak stalo, i jaké byly jeho další osudy.

Pro tereziánské období je tak příznačný **počátek oddělování soudnictví od veřejné správy**. Nedálo se tak ale ještě pod vlivem osvícenství a myšlenek Montesquieových o dělení státní moci na moc zákonodárnou, výkonnou a soudní.

Novou soudní organizaci zavedl s účinností od 1. června 1783 Josef II. Tento systém spočíval především na principu, že soudnictví má být odděleno od správy. Toto oddělení v nejvyšší instanci a do určité míry i na úrovni zemí uskutečnila již Marie Terezie. Nyní odpadla soudní agenda konsesu nejvyšších zemských úředníků v Čechách, o čemž byla již řeč, a zejména také českého a moravského úřadu zemských desk. Slezsko bylo spojeno s Moravou i soudní organizací.

Za Josefa II. bylo odděleně zpracováno a kodifikováno civilní a trestní řízení. Civilní soudní řád pro všechny rakouské země byl vydán v roce 1781 a trestní řád v roce 1788. V civilním sporném procesu převládala projednací zásada, podle které soud zůstával spíše pasivním činitelem a hlavní aktivitu měly strany, které jako by projednávaly spor před soudem samy, bez většího zasahování ze strany soudu. Nejdříve bylo reorganizováno **civilní soudnictví**. Civilní soudní pravomoc byla již zásadně rozlišována na spornou, jejímž předmětem byly sporné soukromoprávní nároky, a na nespornou. Ta se nazývala rovněž *adeliges Richteramt* a patřily

sem například poručenské a sirotčí věci, projednávání pozůstalostí, různá notariátní agenda apod.

Josefínské reformy uskutečnily tzv. **regulaci soudů** a všechny soudy byly již buď zeměpanské, nebo se alespoň řídily jednotnými hmotněprávními procesními a manipulačními zásadami. Byly mezi sebou spjaty vzájemným instančním postupem, který měl vyloučit dřívější libovůli nižších soudů. K výkonu soudní pravomoci se vyžadovalo předepsané právnické vzdělání, které bylo odstupňováno podle druhu a významu soudu. Z hlediska okruhu soudní pravomoci byly civilní soudy první stolice již přesně rozlišovány na všeobecné, privilegované a zvláštní.

Jako všeobecné soudy působily tzv. **místní soudy,** mezi které byly řazeny magistráty měst a městeček vykonávajících „vlastní" jurisdikci a justiční úřady pozemkových vrchností. Tyto soudy vykonávaly v přikázaném obvodu povšechnou civilní spornou i nespornou pravomoc nad všemi osobami a nemovitostmi, které se v tomto obvodu nacházely a nebyly výslovně přikázány do okruhu některého jiného soudu.

Magistráty vykonávaly zásadně úplnou spornou pravomoc místních soudů a byly soudy organizovanými, tedy kolegiálními. Časem se vytvořily tři kategorie městských jurisdikcí. V první skupině byla všechna zemská hlavní města a některá další zvlášť významná města, pokud si mohla zřídit a vydržovat plný, namnoze početný magistrát placených, tedy zkoušených radů včetně předsedy (purkmistra). V těchto městech měl zákonem stanovený počet soudců předepsanou kvalifikaci, tj. právnické vzdělání a praxi, soudcovskou zkoušku a vysvědčení o soudcovské způsobilosti, popřípadě o zvolitelnosti. Dále to byla významnější města, jejich magistráty byly obsazeny nejméně třemi zkoušenými právníky. V obou případech šlo o magistráty s plně regulovanými soudy, později se jim říkalo i organizované nebo formální kolegiální soudy, protože to byly soudy, u kterých bylo celé radní kolegium obsazeno plně kvalifikovanými, tj. zkoušenými soudci. V Čechách bylo v této skupině kromě Prahy ještě 28 magistrátů. Další skupinu tvořila města s neúplně regulovanými soudy. Byla to vesměs municipální města a městečka, kde byl magistrát obsazen aspoň jedním zkoušeným radním, tj. syndikem, a byl zde proto tzv. syndikalizovaný magistrát. Byly to však rovněž organizované soudy, neboť sbor soudců byl doplněn nezkoušenými, popřípadě neplacenými soudci, a nazývaly se regulované magistráty v užším smyslu slova. Do třetí kategorie patřila všechna ostatní, vesměs poddanská městečka. Pokud nedostala výslovné oprávnění k vedení pozemkových knih o městských nemovitostech, popřípadě k výkonu některých civilních, většinou jen nesporných civilních agend, omezovala se na obstarávání běžných věcí místní policie a ve všech ostatních záležitostech podléhala své pozemkové vrchnosti.

Justiční úřady pozemkové vrchnosti byly místní soudy neorganizované, tj. samosoudy. O svou pravomoc se dělily s hospodářskými úřady. Podmínkou provozování justice zde bylo ustanovení soudních úředníků vzatých do přísahy, především zkoušeného justiciáře (místního soudce), dále aktuára a soudního sluhy, rovněž tak zajištění trvalého úředního sídla, soudní kanceláře a stanovení přesně určených soudních dnů. Výkon vrchnostenské soudní pravomoci, která byla vy-

konávána jménem majitele panství a na jeho náklad, podléhal státnímu dozoru. Ten byl zajišťován zasíláním ročních pracovních výkazů příslušnému apelačnímu soudu. Aby byl zaručen výkon všeobecné civilní soudní pravomoci i na statcích, jejichž majitelé nemohli nebo nechtěli tuto pravomoc vykonávat stanovením zkoušeného justiciáře, bylo v roce 1788 nařízeno, aby v každém kraji byly určeny tři vhodně položené magistráty vybavené aspoň dvěma placenými právníky jakožto místní soudy, na které mohla sousední pozemková vrchnost přenést vlastní soudní pravomoc cestou delegace. Takto delegovanému magistrátu byl pak přidělen třetí právník, čímž se stal tento magistrát organizovaným soudem. Od roku 1814 se připouštělo soustředění pravomoci soudních úřadů několika dominií v rukou jediného justiciáře. Ten pak nevystupoval jménem vlastní vrchnosti, nýbrž jménem delegující vrchnosti. Delegace podléhala předchozímu schválení a dozoru příslušného apelačního soudu.

Mezi privilegované soudy patřily především **zemské soudy.** Byla to již zeměpanská zemská práva v Praze a Brně a čtyři knížecí zemské soudy, v Těšíně, Opavě, na Jánském Vrchu a v Bílsku ve Slezsku. Zemské soudy se zásadně lišily od starých stavovských zemských soudů, neboť to byly již soudy zeměpanské a byrokraticky organizované a od starých hlavních šlechtických soudů v zemích převzaly jen označení. Český zemský soud se skládal z prezidenta, kterým byl nejvyšší sudí, z viceprezidenta, 16 radů, osmi sekretářů a dalšího personálu, moravskoslezský z prezidenta, kterým byl rovněž nejvyšší sudí, a prezidenta zastupoval nejvyšší zemský písař jako první z radů, z deseti radů, ze čtyř sekretářů atd.

Zemské soudy byly prvoinstančními fóry pro civilní záležitosti týkající se **příslušníků privilegovaných stavů,** tj. šlechty a duchovenstva, královských měst a klášterů apod., dále pro záležitosti fisku a pro věci i některých jiných osob, pro některé zvláštní právní věci a pro všechny záležitosti týkající se zemských desk. Přetvoření zemských soudů ve stálé soudy se pronikavě dotklo i dosavadního postavení úřadů zemských desk jako někdejších stálých kanceláří zemských soudů, se kterými splynuly.

Dalšími privilegovanými soudy byly **horní soudy.** Do jejich působnosti patřily spory týkající se provozování dolů, veškerá soudní opatření ve sporných i nesporných záležitostech majících bezprostřední vztah k hornímu dílu a veškeré kázeňské věci důlních úředníků, horníků aj. V roce 1783 vznikly tři oblastní (distriktní) horní soudy, v Jáchymově, Příbrami a Kutné Hoře (do působnosti tohoto soudu patřila i Morava a Slezsko), a v roce 1804 k nim přibyl horní soud ve Stříbře. Rozvoj horního podnikání si vynutil zřízení velkého počtu **substitucí horních soudů,** a to jednak zeměpanských, jednak patrimoniálních.

Jako privilegované soudy působily i **merkantilní a směnečné soudy.** Ty vznikly již v tereziánském období na základě směnečného řádu z roku 1763 pro podporu hospodářského života a původně byly považovány za jednu z guberniálních komisí. Projednávaly se před nimi směnečné spory, spory vzniklé ze vzájemného obchodního spojení mezi obchodníky nebo továrníky, během nichž bylo obvykle třeba nahlížet do obchodních knih nebo předkládat obchodní korespondenci aj., a od josefínského období se u nich vedly tzv. firemní rejstříky, do kterých byly

protokolovány firmy. Soudy vznikly v Praze, Brně a Opavě a jejich význam spočíval v tom, že každý směnečný činitel mohl podat na svého dlužníka urychlenou směnečnou exekuci bez ohledu na to, byl-li tímto dlužníkem měšťan nebo šlechtic. Kromě toho v nich zasedali vedle byrokratů i přísedící z řad směnárníků, kupců nebo jiných podnikatelů, přičemž u první instance byla účast laického živlu na soudním rozhodování výhradní. Rozhodování bylo zásadně trojinstanční, druhou instancí se staly apelační směnečné a merkantilní soudy rovněž v zemských hlavních městech a třetí instancí byl Nejvyšší soudní úřad ve Vídni. Již v polovině osmdesátých let však Josef II. tyto soudy zreformoval a zůstaly zachovány jen prvoinstanční soudy (a to i v Opavě), kdežto druhou instancí se staly všeobecné apelační soudy a třetí instancí zůstal Nejvyšší soudní úřad. Vzápětí nato byly merkantilní a směnečné soudy jako samostatné instituce zrušeny a jejich agendu vykonávaly magistráty zmíněných tří měst, a to až do roku 1850. Jako přísedící zde zůstali nadále i zástupci podnikatelů.

Posledním z privilegovaných soudů byly **lenní soudy.** Pro zeměpanská léna působila jako lenní soudy zemská práva v Praze a Brně, nejvýznamnějším soukromým lénem bylo rozsáhlé lenní panství olomouckého arcibiskupa, kde veškerou jurisdikci i mimosoudní agendu vykonával **knížecí arcibiskupský soud** v Kroměříži.

Zvláštní soudy neexistovaly jako samostatné instituce, nýbrž stávaly se jimi všeobecné i privilegované soudy tehdy, když zasahovaly výjimečně ze své obvyklé místní nebo předmětné působnosti.

Z dosavadního výkladu civilního soudnictví vyplývá, že civilní soudy byly i po josefínské reorganizaci odlišné podle stavovské příslušnosti žalované osoby. Tak tomu ale bylo pouze v první instanci, kdežto ve druhé a třetí instanci si byli již všichni obyvatelé před soudem formálně rovni.

Druhou instancí se staly **apelační soudy v Praze a Brně**, které se však od starých apelačních soudů zásadně lišily. Každý z obou apelačních soudů tvořil prezident, kterým byl nejvyšší zemský úředník – v Čechách to byl nejvyšší hofmistr, na Moravě zemský hejtman, a to do roku 1790, kdy dostal apelační soud vlastního prezidenta, obvykle nejvyššího komorníka, dále viceprezident, v Praze 17 a v Brně devět radů a další personál. Jejich přísedící měli stejné hodnostní postavení jako guberniální radové. Apelační soud v Brně vznikl proměnou královského tribunálu a teprve nyní šly k brněnskému soudu apelace ze Slezska, kdežto do té doby byl pro ně příslušný stále apelační soud v Praze. Apelační soudy působily až do 30. dubna 1850, kdy nastoupily na jejich místo vrchní zemské soudy v Praze a Brně.

Apelační soudy rozhodovaly o odvoláních proti rozsudkům všech soudů prvních stolic, vyřizovaly rekursy z prvoinstančních nálezů ve sporných i nesporných věcech, přezkoumávaly zmateční stížnosti proti rozhodnutí prvních stolic, a to i v případech, kdy v první stolici rozhodovaly hospodářské úřady, určovaly delegaci soudní pravomoci mezi soudy stejného stupně, jejímuž výkonu stála v cestě nějaká zákonná překážka, zkoušely kandidáty soudní služby a advokacie a vydávaly dekrety o jejich způsobilosti, popřípadě zvolitelnosti, obsazovaly většinu služebních míst u podřízených soudů, dohlížely na všechny soudy, soudce

i advokáty působící v jejich okruhu a vydávaly všeobecná a závazná právní poučení podřízeným soudům podle platných právních předpisů.

Nejvyšší instancí byl stále Nejvyšší soudní úřad ve Vídni, který byl též nazýván **Nejvyšším soudním dvorem.**

Trestní soudnictví bylo pojato teprve do druhé etapy josefínských reforem, zahájené v roce 1787. Tehdy byly vydány předpisy hmotného trestního práva, zejména organizační norma o novém uspořádání trestní soudní pravomoci, a v roce 1788 následovaly předpisy trestního procesního práva.

Organizační norma poukazovala na neslučitelnost dosavadního stavu s účelným uspořádáním soudnictví a zdůrazňovala nutnost přenést kriminální agendu „pouze na takové soudy, které budou vybaveny postačitelným počtem zkoušených a řádně placených mužů". V trestním procesu se stále více uplatňoval vyšetřovací (vyhledávací) princip, tj. inkviziční zásada, podle které bylo úřední povinností soudů pátrat po skutečnostech potřebných k rozhodnutí bez ohledu na strany a jejich vůli a postup. Prvoinstanční trestní pravomoc byla svěřena výhradně **kriminálním soudům,** které měly být zřizovány zpravidla pro politický kraj se sídlem soudu v krajském městě. Tato zásada se sice prosazovala značně pomalu, počet trestních soudů se však nakonec podařilo redukovat. Zřízením kriminálních soudů ustala kriminální agenda, tj. vyšetřování a trestání soudních zločinů ostatních soudů, popřípadě úřadů, které byly nadále povinny předat dopadené delikventy „bez ohledu na jejich stav, povolání nebo důstojenství" oblastně příslušnému kriminálnímu soudu. Byla tím definitivně zrušena kriminální pravomoc zemských soudů ohledně příslušníků vyšších stavů a šlechta se jen těžce smiřovala s tím, že příslušníci vyšších stavů mohli být souzeni městskými magistráty, neboť ty zásadně působily jako kriminální soudy. Stíhání tzv. politických zločinů nebo později podle nové terminologie těžkých policejních přestupků bylo odkázáno do pravomoci politických vrchností, ve druhé instanci je stíhala gubernia a ve třetí instanci dvorská kancelář. Drobné přestupky proti klidu, pořádku, bezpečnosti a veřejné slušnosti stíhaly vrchnostenské úřady a magistráty jako orgány místní policie. Na tomto rozdělení trestní kompetence nezměnil nic ani trestní zákoník z roku 1803.

Kriminální soudy byly soudy **kolegiální,** nikoli však zeměpanské, neboť tuto pravomoc vykonávaly magistráty příslušných měst. V roce 1845 byly však prohlášeny náklady kriminálních soudů za zeměpanské, a tím nabyly i tyto soudy zeměpanského charakteru. Uchazeči o úřad kriminálního soudce se museli podrobit „přísné" zkoušce z platného trestního zákona před komisí apelačního soudu a předepsané služební přísaze. U kriminálních soudů působili i laičtí přísedící, a to v počtu podle rozsáhlosti vyšetřovací agendy příslušného soudu. Dva z nich museli být přítomni každému vyšetřování a dbát správnosti zápisu otázek a odpovědí ve vyšetřovacím protokolu. Obzvláště kvalifikované přísedící, kteří byli schopni zastupovat i zkoušené kriminální rady, bylo možno přibrat i do sboru pěti votantů, které zákon požadoval k platnosti chodu a závěrů nalézacího řízení.

Obviněný měl být vyšetřován a souzen tím soudem, v jehož obvodu byl dopaden, vyšetřování skutkové podstaty však příslušelo tomu soudu, v jehož obvodu

byl zločin „předsevzat“. Z této zásady však existovala výjimka, neboť vyšetřování i rozhodování v případě všech zeměpanských úředníků, příslušníků zemských stavů, šlechtických osob vůbec, duchovních křesťanských vyznání a imatrikulovaných příslušníků tuzemských univerzit nebo lyceí příslušelo kriminálním soudům v zemských hlavních městech. Tytéž soudy byly příslušné rovněž pro obvinění z velezrady a padělání peněz. Vojenské osoby musely být předány nejbližšímu vojenskému velitelství.

Druhou instancí v trestních záležitostech se staly apelační soudy, které působily jako **vrchní kriminální soudy.** Tyto soudy byly vrchními dohlédacími úřady pro všechny kriminální soudy v zemi. Dávaly jim potřebná poučení a podřízené soudy jim posílaly čtvrtletní přehledy o všech vyšetřováních spolu s hlášeními o případech, jejichž pachatel nebyl zjištěn. Vrchní kriminální soud prováděl aspoň jednou v roce úřední dohlídku u kriminálních soudů se zvláštním zřetelem na stav vězeňské péče, vyšetřovací praxi a vedení spisoven. Vrchní kriminální soud byl v určitých výslovně stanovených případech povinen zaslat ještě před vyhotovením vlastního rozsudku jak rozsudek kriminálního soudu se všemi průvodními materiály, tak i své vlastní posouzení věci Nejvyššímu soudnímu úřadu ve Vídni ke konečnému rozhodnutí.

Tresty uložené kriminálními soudy se odpykávaly ve věznicích kriminálních soudů, v provinciálních trestnicích, v trestnicích, které určil vrchní kriminální soud, a tresty za velezradu nebo padělání veřejných úvěrových papírů (papírových peněz) na pevnostech. Dohled na ústavy určené pro výkon trestu byl záležitostí orgánu politické správy, tj. krajských úřadů a gubernií.

Josefínské soudy byly činné až do roku 1850. K roku 1849 působily v Čechách jako všeobecné soudy civilní senát pražského magistrátu, 197 magistrátů, v tom 55 královských a 142 municipálních měst, a 868 justičních úřadů. Na Moravě a ve Slezsku to bylo 67 magistrátů a 455 justičních úřadů. Jako privilegované soudy působila zeměpanská zemská práva v Praze a Brně a čtyři knížecí zemské soudy v Těšíně, Opavě, na Jánském Vrchu a v Bílsku ve Slezsku, dále merkantilní a směnečné soudy v Praze, Brně a Opavě, které byly spojeny s magistráty těchto měst, a čtyři zeměpanské horní soudy v Jáchymově, Příbrami, Kutné Hoře a Stříbře s devíti zeměpanskými a 71 patrimoniálními substitucemi. Trestní soudnictví vykonávalo 20 kriminálních soudů v Čechách, šest kriminálních soudů na Moravě a dva ve Slezsku, kde k nim přistupovalo ještě zemské právo na Jánském Vrchu.

Feudální roztříštěnost soudnictví byla josefínskými reformami odstraněna a téměř všechny staré feudální soudy byly zrušeny. Mezi těmito zrušenými soudy byly větší i menší zemské soudy, pražský komorní a purkrabský soud, staré apelační soudy, konsesy *in causis summi principis et commissorum*, vrchní merkantilní a směnečné soudy, na krátkou dobu byl zrušen i lenní soud olomouckého arcibiskupství a v oblasti městských soudů zanikla různá zvláštní soudní fóra a také tzv. postranní práva v dosavadních jednotlivých pražských městech. Odpadly soudy desetipanský, šestipanský a osmipanský v Praze, vyšehradský soud, úřad hor viničných v Praze apod. Bylo též zrušeno judiciální oddělení akademického senátu pražské univerzity a jeho agenda v podstatě přešla na pražský magistrát.

Václav Vaněček hodnotí josefínské reorganizace soudnictví tak, že jimi byla uskutečněna **jedna z největších proměn v dějinách našeho soudnictví** vůbec a staletému systému feudálního soudnictví byla zasazena těžká rána.

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Byly vydávány nové **soukromé všeobecné právní sbírky**. Editorem byl JOSEF KROPATSCHEK, který vydal 56 svazků obsahujících normy z let 1740–1808, pokračovatel WILHELM GERHARD GOUTTA vydal 32 svazků s normami z let 1808–1832 a sbírku ukončil FRANZ XAVER PICHL, který ve 14 svazcích publikoval normy až do roku 1848. Od osmdesátých, popřípadě devadesátých let 18. století začaly vycházet i **všeobecné sbírky zákonů** úředního charakteru: *Justizgesetzsammlung* (JGS) s normami z let 1780–1848 a *Politische Gesetzsammlung* (PGS) s normami z let 1790–1848. Předpisy pro české země obsahují dvě sbírky provinciálních zákonů (*Provinzialgesetzsammlung*), vydávané v letech 1819–1848 jednak pro Čechy, jednak pro Moravu se Slezskem.

Záplava právních norem nutila k vydávání **speciálních sbírek zákonů** řadících zákony a nařízení systematicky. První z nich je od JOHANNA MAYERNA, *Einleitung zur kreisämtlichen Wissenschaft im Königreiche Böhmen,* Praha 1776, a tyto sbírky vyšly téměř pro všechna odvětví. Pro Čechy má zvláštní význam *Rothova sbírka.*

Pokračovalo vydávání titulárních **kalendářů**, popřípadě **schematismů** a začaly být vydávány pomůcky k územnímu členění (lexikony), které je zřejmé i z dobových topografií, dále z pomůcky F. PALACKÉHO *Popis království Českého,* Praha 1848.
2. odd. *Österreichische Zentralverwaltung*, zachycující léta 1749–1848.

Z **literatury** má základní význam práce IGNAZE BEIDTELA, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848,* 1 (1740–1792), 2 (1792–1848), Innsbruck 1896–1898 (z pozůstalosti vydal Alfons Huber).

Zejména literatura k tereziánským a josefínským reformám je mimořádně rozsáhlá, je možno proto uvést jen nejdůležitější práce: FRIEDRICH WALTER, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias,* Wien 1938 a další svazky 2. odd. *Österreichische Zentralverwaltung*, zachycující léta 1749–1848.; TÝŽ, *Die theresianische Staatsreform von 1749,* München 1958; jen biografie Marie Terezie a Josefa II. jdou do desítek, odkazujeme proto na: KARL VOCELKA, *Ausgewählte Bibliographie zum Zeitalter Maria Theresias,* in: Maria Theresia und ihre Zeit, Salzburg - Wien 1979, s. 467–490; dále *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II.*, Wien 1980; mimoto jsou zpracovány biografie i celé řady dalších činitelů; JAROSLAV PROKEŠ, *Boj o Haugvicovo „Directorium in publicis et cameralibus", roku 1761,* VKČSN, 1926, IV, s. 1–74; TÝŽ, *Instrukce vydaná roku 1762 pro českou a rakouskou dvorní kancelář (Příspěvek k dějinám tereziánské správy a centralismu)*, VKČSN, 1926, V, s. 1–47; PAVEL SEDLÁČEK, *Tereziánské reformy v 18. století a konses nejvyšších úředníků*, PHS 36, 2003, s. 203–209; též hojné práce BOHUŠE RIEGRA, *Drobné spisy,* 1–2, Praha 1914–1915 (vyd. K. Kadlec). K josefinskému systému PETER BECKER: „Kaiser Josephs Schreibmaschine": Ansäze zur Rationalisierung der Verwaltung im aufgeklärten Absolutismus, in: Pensionssysteme im öffentlichen Dienst in Westeuropa, 19./20. Jh. (=Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte 12), Baden-Baden 2000, s. 223–254.

K jednotlivým ústředním institucím srov. CARL VON HOCK, HERMANN IGNAZ BIDERMANN, *Der österreichische Staatsrath (1760–1848). Eine geschichtliche Studie,* Wien 1879, ne-

změněný přetisk Wien 1972; BOHUŠ MATOUŠ, *Státní konference 1809–1848,* ČAŠ 12, 1936, s. 1–62, 13–14, 1938, s. 39–120; JOSEF KARL MAYR, *Geschichte der österreichischen Staatskanzlei im Zeitalter des Fürsten Metternich,* Wien 1935; ERWIN MATSCH, *Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (-Ungarn) 1720–1920,* Wien - Köln - Graz 1980; ANNA HEDWIG BENNA, *Organisierung und Personalstand der Polizeihofstelle (1793–1848),* MÖStA 6, 1953, s. 197–239; *200 Jahre österreichische Unterrichtsverwaltung 1760–1960. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht,* Wien 1960; FRIEDRICH WALTER, *Die zentrale Schulverwaltung in Österreich 1760–1848,* ÖGL 4, 1960, Sonderheft, s. 2–8; ERNA LESKY, *Österreichische Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus,* AÖG 122, 1959, s. 1–228; KARL PRIBRAM, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik 1740–1780,* Leipzig 1902; ADOLF BEER, *Die Finanzverwaltung Oesterreichs 1749–1816,* MIÖG 15, 1894, s. 237–366: PETER GEORGE MUIR DICKSON, *Finance and Government under Maria Theresia 1740—1780. I. Society and Government; II. Finance and Credit,* New York 1987; k cenzuře srov. četné studie JULIA MARXE, zejména *Die österreichische Zensur im Vormärz,* München 1959; též GRETE KLINGENSTEIN, *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform,* München 1970, k vojenské správě ZDEŇKA KOKOŠKOVÁ, *Konstituování autonomní vojenské duchovní správy v habsburské armádě a vedení vojenských matrik polním klérem. (Od třicetileté války k josefským matričním reformám),* SAP 45, 1995, č. 1, s. 41—72.

Ze šířeji koncipovaných prací zasluhuje pozornost JIŘÍ KLABOUCH, *Osvícenské právní nauky v Čechách,* Praha 1958; PAVEL BĚLINA, *Teoretické kořeny a státní praxe osvícenského absolutismu v habsburské monarchii,* ČSČH 29, 1981, s. 879–905; JOSEF PETRÁŇ (ed.), *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století,* Praha 1990 (zejména oddíl „Reformy osvícenského absolutismu“, s. 91—153); MARIE-ELISABETH DUCREUX, *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII-XIX wieku,* in: Historia Europy Środkowo-Wschodniej, díl 1, red.: Jerzy Kloczowski, Lublin 2000, s. 344—396; PAVEL BĚLINA – JIŘÍ KAŠE – JAN P. KUČERA, *Velké dějiny zemí Koruny české,* sv. 10, 1740—1792, Praha 2001; VÁCLAV VANĚČEK, *Ke kořenům 28. října 1918. O české státnosti v první polovině 19. století,* PHS 14, 1969, s. 29–57; ze starší literatury si podržuje význam JAN HEIDLER, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových,* Praha 1920. Z literatury k jednotlivým osvícencům zejména GRETE KLINGENSTEIN – FRANZ A. J. SZABO (ed.), *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711—1794,* Graz 1996; KARL-HEINZ OSTERLOH, *Joseph von Sonnenfels und österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kammeralwissenschaft und Verwaltungspraxis,* Lübeck - Hamburg 1970.

Z prací zaměřujících svou pozornost zejména na země srov. k Čechám FRANTIŠEK ROUBÍK, *K vývoji zemské správy v Čechách v letech 1749–1790,* SAP 19, 1969, s. 41–188; TÝŽ, *Počátky policejního ředitelství v Praze,* Praha 1926; TÝŽ, *Pokusy o zřízení četnictva v Čechách,* SVPS 39, 1939, s. 161–188; MILOSLAV NOVÁK, *Rakouská policie a politický vývoj v Čechách před rokem 1848,* SAP 3, 1953, s. 43–167; RUTH BALLNEROVÁ, *Městské hejtmanství a policejní ředitelství Praha 1769–1855. Inventář,* Praha 1960; RUDOLF SANDER, *České zemské gubernium a církevní záležitosti v době josefinské,* SAP 45, 1995, č. 1, s. 73—130; JOSEF HANZAL, *Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775–1848,* SAP 26, 1976, s. 221–260; OTAKAR KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství,* 1–4, Praha 1929–1938; EVA ROZSÍVALOVÁ, *Pražská lékařská fakulta a první zemský zdravotní řád pro Čechy z roku 1753,* AUC-HUCP 17/2, 1977, s. 17–46; FRANTIŠEK ROUBÍK, *Silnice v Čechách a jejich vývoj,* Praha 1938; ANDREJ ROMAŇÁK, *Příspěvek k vojenským reformám v období osvícenského absolutismu,* HV, 1985, č. 3, s. 99–121; JAKUB PAVEL, *Dějiny památkové péče v českých zemích v 19. století (Od osvícenství do první světové války),* SAP 25, 1975, s. 143–293; JAROSLAV DŘÍMAL, *Královský prokurátor a jeho úřad v letech 1745–1782,* SAP 20, 1970, s. 363–424; OTA POKORNÝ, *Poznámky ke správnímu členění našich zemí zejména v 18.*

a 19. století, HG 6, 1971, s. 195–204; TÝŽ, *Územní členění berní správy v Čechách před rokem 1848*, HG 4, 1970, s. 131–145; JAN PELANT, *Plzeň sídlem krajského úřadu 1751–1868*, Západočeský historický sborník 1, 1995, s. 15–42.

Ke správnímu vývoji Moravy srov. KAREL KADLEC, *Přehled ústavních dějin Moravy*, Praha 1926; SLAVOMÍR BRODESSER, *K vývoji zemské správy na Moravě v 18. století*, ČMMZ, vědy společenské, 61, 1976, s. 95–109; TÝŽ, *Vznik moravskoslezského gubernia a připojení Slezska k Moravě v roce 1783*, in: Sborník k nedožitým padesátinám dr. Jiřího Radimského, Brno 1969, s. 125–160; TÝŽ, *Moravskoslezské gubernium v letech 1783–1849*, Brno 1968 (netištěná disertace); TÝŽ, *Reorganizace zemské správy na Moravě v polovině 18. století a vznik reprezentace a komory (1749)*, in: Rodné zemi, Brno, 1988, s. 369–375; JIŘÍ RADIMSKÝ, *Moravskoslezské gubernium v letech 1783–1849* (netištěná dizertace); JAROSLAV DŘÍMAL, *Samospráva na Moravě*, Brno 1957; JAN JANÁK, *Státní správa a územní samospráva 1740–1945*, in: Ústřední moc a regionální samospráva, Brno 1995, s. 53–88; dále velmi hojné práce CHRISTIANA D'ELVERTA. Ke Slezsku srov. STANISŁAW GRODZISKI, *Ustrój politicznoprawny Śląska austriackiego w latach 1742–1848*, Studia historyczne 36–37, 1967, s. 5–21.

Základní pro dějiny soudnictví je VÁCLAV ŠOLLE, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, s. 111–145, TÝŽ, *Trestní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 12, 1962, s. 87–142; JAROSLAV PÁNEK, *Městské hrdelní soudnictví v pozdněfeudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy studia)*, ČSČH 32, 1984, s. 693–728; dále FRIEDRICH VON MAASBURG, *Geschichte der obersten Justizstelle in Wien (1749–1848)*, Prag 1879, 2. dopl. vyd., Prag 1892; TÝŽ, *Die Organisierung der böhmischen Halsgerichte im Jahre 1765*, Prag 1884; BOHUŠ RIEGER, *O záměru Marie Terezie zreformovati stavovské soudy v Čechách*, Právník 10, 1891, též Drobné spisy, 1, Praha 1914, s. 79–98; BOHUSLAV ROUČKA, *Poznámky k mapě hrdelních soudů v Čechách v první a ve druhé polovině 18. století*, PHS 3, 1957, s. 115–135; VALENTIN URFUS, *Zdomácnění směnečného práva v českých zemích a počátky novodobého práva obchodního*, Praha 1959.

K zemským zřízením a stavovské správě srov. MARIE LIŠKOVÁ, *Stavovský zemský výbor v Čechách. Katalog spisů z let 1740–1742*, Praha 1973; ALEŠ CHALUPA, *Zemský výbor v Čechách 1791–1873. Inventář*, 1–2, Praha 1959; VALENTIN URFUS, *K vzájemnému poměru českého státoprávního programu a předbřeznové stavovské opozice v Čechách*, PHS 13, 1967, s. 85–103; TÝŽ, *Na okraj proticentralistických stanovisek v Čechách po polovině 18. století*, PHS 17, 1973, s. 73–92; BOHUMIL BAXA, *Dedukce o právní nepřetržitosti ústavních práv a svobod stavů českých*, SVPS 12, 1912, s. 298–324; CHRISTIAN D'ELVERT, *Die Desiderien der mährischen Stände vom Jahre 1790 und ihre Folgen*, Brünn 1864; ANTONÍN OKÁČ, *Český sněm a vláda před březnem*, Praha 1948; RUDOLF DVOŘÁK, *Jednání sněmů moravských 1792–1835*, Brno 1904; TÝŽ, *Jednání sněmů moravských v letech 1836–1848 s dodatkem akt korunovačních z let 1791, 1792 a 1836. Z protokolův a jiných akt sněmovních*, Brno 1904; ANTONÍN MEZNÍK, *Poslední zasedání stavovského sněmu na Moravě roku 1848*, Praha 1877; ke Slezsku KAZIMIERZ ORZECHOWSKI, *Ogólnośląskie zgromadzenia stawowe*, Warszawa – Wroclaw 1979; ke stavovství též E. HASSENPFLUG-ELZHOLZ, *Böhmen und die Böhmischen Stände in der Zeit des beginnenden Zentralismus. Eine Strukturanalyse der böhmischen Adelsnation um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, München – Wien 1982.

Rozsáhlá literatura existuje k hospodářským společnostem: MILOSLAV VOLF, *Organizace a působení Vlastenecko-hospodářské společnosti*, Praha 1961; JOSEF GÖRNER, *Od Vlastenecko-hospodářské společnosti k zemědělské radě*, SAP 16, 1966, s. 1–24; JIŘÍ BERAN, *O poměru mezi Učenou společností a Hospodářskou společností před rokem 1788*, SH 9, 1962, s. 239–298; ANTONÍN VERBÍK, *Organizační vývoj Moravské hospodářské společnosti (1770–1896)*, VPČZM 10, 1971, s. 5–22; JIŘÍ JIRÁSEK, *Moravská hospodářská společnost do roku 1811*, BMD 5, 1963, s. 91–113; TÝŽ, *Slezská hospodářská společnost*, SlSb 62, 1964, s. 504–510.